

Mokslo žurnalas LIETUVIŲ KALBA

Lietuvių kalbos katedra

Priedas

Sudarė Agnė Lisauskaitė,
Vilma Zubaitienė

SINCHRONINIAI IR DIACHRONINIAI LIETUVIŲ KALBOS TYRIMAI

TURINYS

PRATARMĖ	4
Regina Venckutė. LIETUVIŲ KALBOS KATEDROS VEIKLA IKI 1990 M.....	6
Aldonas Pupkis. LIETUVIŲ KALBOS NORMINIMO ISTORIJA IR DABARTIS	19
Evalda Jakaitienė. DVIKALBĖ LIETUVIŲ LEKSIKOGRAFIJA VAKAR IR ŠIANDIEN	26
Aldona Paulauskienė. KAS YRA GRAMATIKA?	33
Vitas Labutis. LIETUVIŲ KALBOS SINTAKSĖS DALYKAI VILNIAUS UNIVERSITETE 1940- 2020 M.	38
Regina Koženiauskienė. RETORIKOS TYRIMAI VILNIAUS UNIVERSITETE (PER STILISTIKAŲ IR RETORIKAŲ).....	42
Kęstutis Bredelis. STUDENTŲ RENGIMAS MOKYTOJO DARBUI	45
Audrys Antanaitis. LIETUVIŲ KALBA: TARP TAUTIŠKUMO IR TARPTAUTIŠKUMO	49

PRATARMĖ

Šiame e. žurnalo „Lietuvių kalba“ priede publikuojami Lietuvių kalbos katedros 80-mečiui skirtame seminare „Sinchroniniai ir diachroniniai lietuvių kalbos tyrimai“, vykusiame 2020 m. lapkričio 12 d., skaityti pranešimai ir Valstybinės lietuvių kalbos komisijos pirmininko Audrio Antanaičio diskusinio pobūdžio pranešimas, skaitytas tarptautinėje konferencijoje „Lietuvių kalba Lietuvoje ir pasaulyje“, vykusioje lapkričio 13 d.

Regina Venckutė aptarė Lietuvių kalbos katedros veiklą iki 1990 m. Pradėdama nuo Lietuvių kalbos katedros įkūrimo ir pirmųjų dėstytojų, tolesnę katedros veiklą pranešėja dalija į tris etapus: pirmąjį pokario dešimtmetį (1944–53 m.), stiprėjimo ir mokslinės brandos laikotarpį (1953–70 m.) ir suklestėjimo, arba tam tikro aukso amžiaus, laiką (1970–90 m.). Autorė suminėjo svarbiausius dėstytojų darbus ir dėstytus kursus, pirmuosius įvairių sričių vadovėlius.

Aldonas Pupkis analizavo lietuvių kalbos norminimo tradiciją (D. Kleino gramatikos teiginius, XVIII a. Prūsų Lietuvoje vykusią diskusiją, spaudos įtaką norminimui, J. Jablonskio darbus), pristatė Lietuvių kalbos katedros įdirbį norminimo srityje ir dabartinius kalbos praktikos leidinius bei jų plėtrą e. erdvėje. Pasak pranešėjo, svarbiausia, kad visuomenėje „nesilptų noras ne tik tobulinti bendrinę kalbą, bet ir diskutuoti dėl neišspręstų jos klausimų ir neaiškių dalykų“.

Evalda Jakaitienė analizavo dvikalbių žodynų su lietuvių kalba, suskirstytų į Vakar žodynus, išleistus nuo 1945 iki 1992 m., ir Šiandien žodynus, pasirodžiusius jau po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo (maždaug nuo 1995 m.), straipsnių struktūrą. Pranešėjos teigimu, vertinami tokie žodynai, kuriuose yra gausiau gramatinės informacijos, „ilustracijų dalyje pateikiami ne tik frazeologiniai, bet ir dažniausi laisvieji junginiai, kurie ir padeda atskleisti įvairias pagrindinės kalbos žodžių reikšmes ar jų niuansus“. Tokiais ne visada galima laikyti net ir dabar spausdinamus žodynus.

Aldona Paulauskienė, keldama klausimą, kas yra gramatika, pastebėjo, kad „lietuvių kalbos morfologija gali būti dėstoma kaip kalbos dalių mokslas ir apimti beveik visus kalbotyros lygmenis. Juk kalbos dalys skiriamos pagal tris principus: pagal reikšmę (semantika), pagal formas (paradigmatika) ir pagal funkcijas (sintagmatika)“.

Vitas Labutis pateikė sintaksės dėstymo Vilniaus universitete principus ir Prano Skardžiaus, Juozo Balčikonio, Kazio Ulvydo, Jono Balkevičiaus darbus, taip pat savo lietuvių kalbos sintaksės, sintaksinės semantikos, tarmių sintaksės tyrimus. Jo teigimu, sintaksės mokslas reikalauja iš tyrėjo „labai gerai išmanyti morfologiją, orientuotis leksikos

semantikoje, turėti supratimą apie stilistiką ir teksto lingvistiką, suvokti bendrinės kalbos principus“.

Regina Koženiauskiene primindama retorikos dėstymo istoriją Vilniaus universitete, atkreipė dėmesį, kad dabartinis retorikos kursas, atsiskyręs nuo stilistikos, gali švęsti tik trisdešimtmetį, iš visų filologinių disciplinų VU retorika patyrusi, ko gera, daugiausia pokyčių. Pati dėstymo pradžia nebuvo lengva, bet dabar jau pranešimo autorės parašyta retorikos vadovėlių, kursas jos mokinių dėstomas kaip bendrauniversitetinis. Senųjų tekstų vertimams taip pat padeda retorikos principų išmanymas. Pranešėjos žodžiais, „retorika modifikavosi, modernėjo, neteko pirmykščio pavidalo, bet jos universalumas, vertė, reikšmė ir reikalingumas ne mažesnis“. Vilniaus universitetą baigusios asmenybės dabar apskritai neįsivaizduojamos be šio mokslo praktikos.

Kęstutis Bredelis pastebėjo, kad didaktikos srityje daug nuveikė Vilniaus universiteto dėstytojai Pranas Gailiūnas, Adomas Šoblinskas, Bronius Dobrovolskis. Yra parašyta metodinių knygų, vadovėlių mokykloms, svarbiausia – dirbta ar iki šiol dirbama mokyklose. Tokiame darbe „ypač svarbi gerų mokytojo ir mokinio santykių, normalios mokinio savijautos mokykloje, sėkmingo mokymosi prielaida“. Mokytojų rengimas Vilniaus universitete pastaraisiais metais sustiprėjo, todėl tikimasi kad jis bus sėkmingai plėtojamas ir ateityje.

Audrys Antanaitis diskutavo dėl lituanistinių tyrimų tautiškumo ir tarptautiškumo, kėlė kitus kalbos ir švietimo politikos klausimus: žodynų ir monografijų, žurnalų vertinimo, lietuvių kalbos mokėjimo siekiant vadovaujamų pareigų universitetuose, jos vartojimo Lietuvos moksle ir studijose. Pranešimo autoriaus nuomone, „[t]arptautiškumas yra siekis. Lietuviškumas – prioritetas. Turime juos suderinti. Negalima vieno iškelti kito sąskaita“.

Sudarytojos

Regina Venckutė. LIETUVIŲ KALBOS KATEDROS VEIKLA IKI 1990 M.

Kažkada šviesaus atminimo doc. Jonas Balkevičius yra gražiai pasakęs: „Vilnius turi du simbolius – Lietuvos valstybingumo simbolių Gedimino pilį ir Universitetą – mokslo ir kultūros simbolių.“ Dabar žvelgdami atgal, į aštuonis dešimtmečius nuo mūsų nutolusį laiką, matome, kad universiteto, kaip lietuviybės židinio, simbolinis vaidmuo visada buvo aiškiai suvokiamas. Tai neginčijamai patvirtina ir sunkius, ir laimingus savo gyvavimo metus išgyvenusios Lietuvių kalbos katedros veikla. Ją būtų galima suskirstyti į tris sąlygiškus tarpsnius:

- pokario, arba stojimosi ant kojų (1944–53 m.),
- stiprėjimo ir mokslinės brandos (1953–70 m.),
- suklestėjimo, arba tam tikro aukso amžiaus (1970–90 m.).

Lietuvių kalbos katedros įsikūrimas Vilniaus universitete

Kai 1939-ųjų spalio 10 d. Lietuva atgavo savo senąją sostinę, lenkiškas Stepono Batoro universitetas iš karto buvo pertvarkytas į lietuvišką Vilniaus universitetą, o netrukus, 1940-ųjų vasarą, į Vilnių pradėjo keltis Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas. Kartu su juo iš Kauno į Vilnių persikėlė Lietuvių kalbos ir literatūros katedra, kuri 1940 m. rugsėjo 11 d. buvo padalyta į dvi atskiras katedras.

Pirmuoju Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedros vedėju tapo prof. Pranas Skardžius, kuris buvo paprašytas globoti ir Klasikinės filologijos katedrą, o prof. Antanas Salys formaliai priklausė dar Stepono Batoro universitete įkurtai Lyginamojo kalbų mokslo katedrai (Kubilius Bendžius et al. 1979, 15). Abu šie profesoriai tada dėstė visus pagrindinius teorinius lietuvių kalbos, baltistikos, indoeuropeistikos ir bendrųjų kalbotyros disciplinų kursus¹. Jiems talkino Andrius Ašmantas (1940–41) ir jau Vilniaus universitete 1942 m. disertaciją apgynęs doc. Petras Jonikas. Katedroje dar dirbo Elena Samaniūtė, Stepono Batoro universiteto absolventė, prof. Jano Otrębskio mokinė. Ji dėstė elementarų lietuvių kalbos kursą nelietuviškas mokyklai baigusiems Matematikos-gamtos fakulteto studentams ir lenkų kalbą Humanitarinių mokslų fakultete.

Nepilnus dvejus metus užtrukusiu Lietuvių kalbos katedros kūrimosi laiku psichologinės darbo sąlygos nebuvo lengvos. Reikėjo taikytis prie abiejų okupacinių valdžių

¹ P. Skardžius dėstė lietuvių kalbos istorinę gramatiką ir lietuvių kalbos istoriją, lietuvių bendrinės kalbos gramatiką, žodžių darybą, akcentologiją, prūsų kalbą, senąją slavų kalbą ir kai kuriuos kitus slavistikos dalykus, A. Salys – lietuvių dialektologiją, fonetiką, leksikologiją ir onomastiką, bendrinės lietuvių kalbos kultūrą, latvių kalbą, baltų kalbotyros įvadą, lyginamąją ide. kalbų gramatiką ir kalbotyros įvadą.

ideologinių reikalavimų: iš pradžių prie sovietinės, paskui – prie nacistinės. Vokiečių okupacinė valdžia, nelaukusi nė mokslo metų pabaigos, 1942 m. kovo 17 d., kaip „nepraktišką ir karo sąlygomis nenaudingą“, uždarė Humanitarinių mokslų fakultetą, o lygiai po metų buvo uždarytas ir Vilniaus universitetas.

Pirmasis pokario dešimtmetis (1944–53 m.)

Kai po atkaklių mūšių 1944 m. liepos 13 d. Vilnių galutinai užėmė Raudonoji armija, prasidėjo antroji sovietinė okupacija. Matę skaudžius pirmosios okupacijos padarinius ir baimindamiesi pasikartosiančių tremčių ir represijų, daugelis inteligentų pasitraukė į Vakarų. Per karą nusiaubtas ir dėl profesūros emigracijos ištuštėjęs Vilniaus universitetas mokslo metus pradėjo pavėluotai ir gana simboliškai – 1944 m. lapkričio 7-ąją, Spalio revoliucijos metinių, dieną. Laukė sunkūs ir sudėtingi atsikūrimo metai. Trūkstamą mokslo personalą bandyta papildyti iš visos Sovietų Sąjungos atsiunčiamais rusiškai kalbančiais ir, deja, dažniausiai gana menkos kvalifikacijos dėstytojais. Tokių atvykėlių nemažai atsirado ir Istorijos-filologijos fakultete (taip po karo buvo pervadintas Humanitarinių mokslų fakultetas).

Lietuvių kalbos katedros padėtis ne tik pačiais pirmaisiais pokario metais, bet ir gerokai ilgiau buvo apverktina, nes pasitraukus į Vakarų P. Skardžiui, A. Saliui, P. Jonikui ir daugeliui kitų iki karo Vytauto Didžiojo universitete išsimokslinusių kalbininkų, beveik nebeliko iš ko suburti mokslo personalą, o be to, katedrą ypač akylai kontroliavo partinė universiteto valdžia, kuri uoliai stengėsi visur įdiegti stalinistinę ideologiją.

Vėl pradėjusios veikti Lietuvių kalbos katedros vedėju buvo paskirtas prof. Juozas Balčikonis². Tada jis buvo bene vienintelis Lietuvoje likęs vyresnės prieškarinio kartos kalbininkas. Be jo, pavyko prisikviesti dar du jaunesnius, prieš pat Antrąjį pasaulinį karą Vytauto Didžiojo universitetą spėjusius baigti lituanistus – doc. Joną Kruopą ir Juozą Senkų. Ant jų trijų pečių tada ir laikėsi beveik visų lituanistinių kalbos dalykų dėstyimas. J. Balčikonis dėstė bendrąjį lietuvių kalbos kursą³, J. Kruopas skaitė fonetiką, bendrinės rašomosios kalbos istoriją ir vedė prūsų kalbos pratybas, o J. Senkus dėstė dialektologiją ir žodžių darybą. 1947-aisiais į katedrą buvo priimti Juozas Iškauskas ir Julija Žukauskaitė, po poros metų prie jų

² Lietuvių kalbos katedros vedėju J. Balčikonis išbuvo šešerius metus (1944–50).

³ Jame buvo aiškinami akcentologijos, morfologijos, o bene plačiausiai – leksikos ir sintaksės dalykai, nes profesoriui pirmiausia rūpėjo, kad studentai praktiškai suvoktų, kokia turėtų būti nuo gyvosios, arba, kaip jis sakydavo, *žmonių*, kalbos šaknų neatitrūkusi taisyklinga bendrinė kalba.

prisijungė Emilija Orvidienė⁴. Jie ir jau iki karo katedroje dirbusi E. Samaniūtė⁵ daugiausia dėstė lietuvių kalbą rusakalbiams. Be to, J. Žukauskaitė ir E. Orvidienė vadovavo lituanistų pedagoginei praktikai, o lietuvių kalbos mokymo metodiką dėstė iš tuometinio Pedagoginio instituto pakviestas Stasys Paliulis. Pirmuoju pokario dešimtmečiu kurį laiką akcentologiją yra dėstęs Jurgis Dovydaitis, o latvių kalbą – geografą Jurgis Stabinis.

Kai 1949 m. buvo panaikintas Kauno universitetas, iš jo į Vilnių persikėlė ne tik studijas bebaigiantys vyresniųjų kursų lituanistai, bet ir du kvalifikuoti dėstytojai – Kazys Ulvydas ir Jonas Kabelka, buvęs Jurgio Gerulio ir Janio Endzelyno mokinys. 1950-aisiais dėstytoju tapo tais metais Vilniaus universitetą baigęs Zigmas Zinkevičius, kuris dar būdamas studentu kelerius metus dirbo katedros laborantu. Jo dėka į lituanistų studijų programą grįžo lietuvių kalbos istorinės gramatikos kursas, kurio iki 1950-ųjų nebuvo kam dėstyti.

Sustiprėjus dėstytojų kolektyvui, apie 1950-uosius katedra buvo bepradedanti atsigausti. Deja, jau po metų, 1951-ųjų birželį, kai buvo atleisti fakulteto partinei valdžiai niekaip neįtinkantys J. Kruopas ir J. Senkus⁶, ji ir vėl daug prarado. Mat J. Kruopas visą laiką nuoširdžiai rūpinosi katedros ateitimi: buvo savanoriškai prisiėmęs didelę dalį administracinių pareigų, kad prof. J. Balčikonis turėtų daugiau laisvo laiko atsidėti didžiajam savo gyvenimo darbui – *Lietuvių kalbos žodynui*, o svarbiausia, kad jis, suprasdamas pokariu susiklosčiusią varganą lietuvių kalbotyros padėtį, iš visų jėgų stengėsi moksliniam darbui prisijaukinti kuo daugiau gabesnių studentų. Tuo tikslu jo iniciatyva 1946 m. buvo įkurtas mokslinis lietuvių kalbos būrelis, kuriam vadovavo J. Senkus. Būrelio nariai rengdavo išvykas į Baltarusijos lietuviškas salas, rinko žodžius ir kitokią medžiagą iš savo gimtųjų tarmių, mokėsi diskutuoti įvairiais kalbotyros klausimais, skaitydami savo pačių parengtus referatus. Todėl visiškai aišku, kad stalinizmo ideologijos prisotintoje to meto atmosferoje kryptinga Lietuvių kalbos katedros veikla universiteto partinei valdžiai atrodė įtartina ir perdėm nacionalistinė. Normalų jos darbo ritmą nuolatos trikdė daugybė visokių komisijų, kurios dažnai lankydavosi paskaitose ir rengdavo nesibaigiančius svarstymus – dėstytojai juose buvo kaltinami apolitiškumu, politinio budrumo stoka ir kitokiomis iš piršto laužtomis nuodėmėmis. Be to,

⁴ E. Orvidienė (1908–1963), baigusi Šiaulių mokytojų seminariją, nuo 1930 m. mokytojavo Utenos, Kretingos, Marijampolės apskričių mokyklose, per karą nublokšta į Rusiją – Debiosų (Udmurtijos ASSR) vaikų namų lietuviškoje mokykloje. 1949 m. baigė Vilniaus universitetą, liko jame dėstyti ir tuo pat metu dirbo Respublikinėje partinėje mokykloje (Žukauskaitė 1978, 48).

⁵ E. Samaniūtė-Otrėbska (1910–1982) Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedroje dirbo 1940–55 m. (su pertrauka, kai universitetas nuo 1943 m. kovo mėn. iki 1944 m. rudens buvo uždarytas). Ištekėjusi už Jano Otrėbskio, persikėlė gyventi į Poznanę, padėjo jam parengti spaudai *Lietuvių kalbos gramatiką* (Gramatyka języka litewskiego 1–3, Warszawa. 1956–65) (Zinkevičius 1982, 50–51).

⁶ J. Senkus buvo formaliai apkaltintas klerikalinais įsitikinimais, J. Kruopas – marizmo palaikymu, tačiau tikroji jo atleidimo priežastis buvo politinė, nes vokiečių okupacijos metais J. Kruopas viešai smerkė 1941-aisiais vykdytus Lietuvos gyventojų trėmimus (Zinkevičius 1999, 88, 132–33).

visi be išimties buvo verčiami lankyti vakarinį marksizmo-leninizmo universitetą ir išlaikyti įskaitas ir egzaminus iš VKP(b)⁷ istorijos. Tokią įskaitą privalėjo gauti net prof. J. Balčikonis, tada jau senyvas žmogus, nes jis visą laiką buvo smarkiai kritikuojamas dėl apolitiškumo ir neidėjinio dėstymo. Ieškodami ideologinių priekabių, apie kalbos mokslą menkai tenusimanantys partiniai prievaizdai dažnai prieidavo iki visiško absurdo: pavyzdžiui, ką tik pradėjęs dirbti Z. Zinkevičius kartą buvo griežtai išbartas už tai, kad paskaitoje apie postpozicinius vietininkus nagrinėja iliatyvo formas. Tai esanti didelė politinė klaida – juk iliatyvą savo raštuose vartojo prezidentas Antanas Smetona! Dėstytojui nesą ko jį nagrinėti ir aiškinti tarybiniam studentams (Zinkevičius 1999, 147).

Tam tikras katedros darbo trukdis buvo ir neįprastai dažna vedėjų kaita: nuo 1950-ųjų, kai iš tų pareigų buvo atleistas J. Balčikonis, partinė valdžia vedėjus keitė kone kasmet: 1950–51 m. vedėjava J. Kruopas, 1951–52 m. – K. Ulvydas, 1952-aisiais kurį laiką vedėjo pareigas ėjo J. Žukauskaitė, ir tik nuo 1953 m., kai vedėju buvo paskirtas Jonas Palionis, padėtis bent šiuo atžvilgiu pagaliau stabilizavosi (Bredelis 2020, 16–17).

Dėl viso to pirmasis pokario dešimtmetis pedagoginei ir mokslinei katedros veiklai buvo itin nepalankus. O juk po visų praradimų lietuvių kalbotyrai žūt būt reikėjo stotis ant kojų. Vis dėlto kasdienis daug dvasinių pastangų pareikalavęs darbas nebuvo visai nevaisingas. Pagal išgales sudarius lituanistų studijų programą, orientuotą į gilesnę teorinę kalbos dalykų išmanymą, pavyko išugdyti iki 1953 m. ją baigusius kalbininkus, kurie vėliau sėkmingai dirbo universitete (J. Palionis, Vincas Urbutis), Lietuvių kalbos ir literatūros institute (Adele Valeckienė, Elena Grinaveckienė), Vilniaus pedagoginiame institute (Vladas Grinaveckis) ir kitose įstaigose ar vidurinėse mokyklose. Be to, planingai buvo renkami žodžiai *Lietuvių kalbos žodynui*, kaupiami tarmių duomenys. Todėl galime pasidžiaugti šiandien aukso vertę įgijusiais anuomet užrašytais kalbos faktais iš nykstančių ir jau visai išnykusių Baltarusijos lietuviškų salų ir turbūt galime manyti, kad kaip tik tada J. Balčikonio, J. Senkaus, Z. Zinkevičiaus ir jų studentų pastangomis pradėti kloti būsimos *Lietuvių kalbos atlaso* pamatai. Taip pat daug padaryta ir senųjų raštų tyrimo labui. J. Kruopo rūpesčiu 1947-aisiais – jubiliejiniais pirmosios lietuviškos knygos metais – pasirodė du reikšmingi leidiniai: fotografuotinis *Mažvydo katekizmo* leidimas ir rinkinys *Senoji lietuviška knyga*, kuriame buvo išspausdintas J. Kruopo straipsnis apie Martyno Mažvydo slavizmus. J. Kruopas jau apie 1949-uosius buvo užbaigęs savo daktaro disertaciją *1598 m. Merkelio Petkevičiaus katekizmo leksika*. Tai buvo pirmoji po karo Lietuvoje parašyta lituanistinė disertacija, tačiau jos likimas

⁷ Santrumpa VKP(b) – Visasąjunginė komunistų partija (bolševikų).

susiklostė gana dramatiškai. Jį komplikavo fakulteto taryba⁸, kurioje lemiamą balsą turėjo partiniai prievaizdai. Mat iki 1950-ųjų buvo reikalaujama visuose kalbininkų darbuose (net diplominiuose, nekalbant apie disertacijas) panaudoti kokią nors marizmo⁹ principus atspindinčią citatą. Dėl šventos ramybės visi, tarp jų ir J. Kruopas, tam pakluso, tačiau kai 1950-aisiais marizmas buvo atmestas, tapo privaloma pacituoti bent vieną iš „genialiųjų“ Stalino minčių apie kalbą. Kadangi iki 1950-ųjų parašytoje J. Kruopo disertacijoje jokios Stalino citatos nebuvo, jis buvo demagogiškai apkaltintas marizmu, ir partijos šulai, neseniai patys buvę karšti marizmo šalininkai, o dabar virtę tokiais pat karštais jo priešais, disertacijos ginti neleido. Ją J. Kruopas apgynė tik po poros metų, kai jau buvo išstumtas iš universiteto.

Šviesesnė Lietuvių kalbos katedros stiprėjimo ir plėtimosi perspektyva atsivėrė po kelerių metų nuo Stalino mirties, kai buvo pasmerktas jo kultas ir prasidėjo palyginti neilgas vadinamojo atlydžio laikotarpis. Tiesa, prielaida katedros mokslo potencialui ugdyti atsirado kiek anksčiau, kai 1948 m. prie jos buvo įsteigta trejų metų aspirantūra (atitinka dabartinę doktorantūrą). Padvelkus laisvėjimo vėjams, atsirado vilčių kuo greičiau savomis jėgomis išsiugdyti plataus mokslinio akiračio kalbininkų kartą, tačiau kad tos viltys išsipildytų, prireikė maždaug poros dešimtmečių.

Stiprėjimo ir mokslinės brandos laikas (1953–70 m.)

Pirmasis Lietuvių kalbos katedros aspirantas (1948–51) buvo J. Palionis. Po aspirantūros jis liko dėstyti ir perėmė savo buvusio mokslinio vadovo J. Kruopo anksčiau skaitytą kursą, tik dabar pavadintą naujoviškai – Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. Filologijos mokslų kandidato (dabar sakytume – daktaro) disertaciją jis apgynė 1952-aisiais, po metų buvo paskirtas katedros vedėju, o vėliau tapo vienu iš pirmųjų jos profesorių.

Antroji katedros išugdyta būsimoji docentė buvo Adelė Laigonaitė. Prof. J. Balčikonio vadovaujama ji parašė disertaciją *Vietininkai dabartinėje lietuvių kalboje* (apginta 1956 m.). Dalis šios disertacijos – apie inesyvą ir iliatyvą – paskelbta atskira knygele *Vietininkų reikšmė ir vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje* (1957) (Sabaliauskas 1982, 86). Po aspirantūros pradėjusi dirbti katedroje 1953 m., A. Laigonaitė iš pradžių dėstė dialektologiją, vadovavo

⁸ Iki 1958 m. disertacijų gynimo komitetų nebuvo, jos buvo ginamos fakulteto tarybose (Kubilius, Bendžius et al. 1979, 50).

⁹ Marizmas, arba „naujasis tarybinis kalbos mokslas“, Sovietų Sąjungoje buvo privaloma oficiali kalbos teorija, pavadinta pagal jos kūrėją Nikolajų Marą (1864/65–1934). N. Maras (Marr) neigė genetinę kalbų giminystę ir visą lyginamąją kalbotyrą vadino „buržuaziniu mokslu“, nes, jo nuomone, kalbos atsirandančios kryžminantis elementams *sol, ber, jon roš* ir vykstant „revoliuciniams sprogimams“. Bendra tautinė kalba, pasak N. Maro, esanti fikcija – realiai egzistuojančios visuomenės *klasių* kalbos. Tik po 1950 m. „Pravdoje“ vykusios diskusijos, kuriai tašką padėjo Stalinas, ši teorija buvo atmesta ir grįžta prie tradicinės lyginamosios istorinės kalbotyros. Tačiau iki pat Stalino mirties 1953 m. visuose kalbotyros darbuose buvo privaloma cituoti jo pasisakymo teiginius, paprastai nieko bendra neturinčius su konkrečia darbų tema.

dialektologinei praktikai ir kaupė medžiagą savo būsimiems akcentologijos tyrimams. Kai prof. J. Balčikonis 1960 m. išėjo į pensiją, vietoj jo bendrojo lietuvių kalbos kurso A. Laigonaitė pradėjo skaityti teorinius lietuvių akcentologijos ir morfologijos kursus ir dėstė šias disciplinas per visą tolesnį savo darbo universitete laiką.

Iki 1970-ųjų į katedrą atėjo daug naujų Vilniaus universitete lituanistiką baigusių ir po aspirantūros daktaro laipsnį įgijusių arba netrukus įgysiančių dėstytojų. Be anksčiau dirbusių prof. J. Balčikonio, J. Žukauskaitės, Z. Zinkevičiaus, J. Palionio ir A. Laigonaitės, beveik kasmet į kolektyvą įsiliedavo po du ar po vieną naują darbuotoją: Juozas Pikčilingis (1953), V. Urbutis (1954), Vytautas Mažiulis¹⁰ (1955), Jadvyga Kardelytė¹¹ (1956), Jonas Kazlauskas (1957), Jonas Balkevičius (1960), Aleksas Girdenis ir Evalda Strazdaitė-Jakaitienė (abu 1962), Arnoldas Piročkinas (1963), Aldona Paulauskienė (1964) ir Aldonas Pupkis¹² (1965). Iki tol dirbęs valandininku arba puse etato, 1965-aisiais etatiniu dėstytoju tapo ir J. Kabelka¹³, prieš metus išleidęs studiją *Kristijono Donelaičio raštų leksika* ir jos pagrindu apgynęs daktaro disertaciją. Be to, dėstyti lietuvių kalbos mokymo metodiką 1959 m. buvo pakviestas buvęs Vytauto Didžiojo universiteto auklėtinis, patyręs pedagogas Pranas Gailiūnas. Katedros laborante 1956 m. pradėjo dirbti ką tik lituanistikos studijas baigusi Vytautė Eidukaitienė. Beveik visi šie katedros nariai universitete dirbo iki išėjimo į pensiją, kai kurie – ir iki mirties.

Kadangi nuo pat 1940-ųjų Lietuvių kalbos katedra privalėjo užtikrinti elementaraus lietuvių kalbos kurso dėstymą nelietuviškas mokyklas baigusiems universiteto studentams, o vėliau – ir praktinę lietuvių kalbą Istorijos-filologijos fakulteto studentams nelituanistams, įvairiu metu šiuos dalykus yra dėstę E. Samaniūtė (iki 1955), Juozas Iškauskas (1947–60), E. Orvidienė¹⁴ (1949–60), Anelė Maniukienė¹⁵ (1954–64), Teodora Katilienė (1965–84). Dėstyti lietuvių kalbą rusakalbiams universiteto studentams ar praktinę lietuvių kalbą

¹⁰ Aspirantūrą baigė Maskvos universitete.

¹¹ J. Kardelytė dirbo 1956–61 m. Atleista kaip neperatestuota, nes partinių prižiūrėtojų buvo apkaltinta nacionalizmu, (lankė lietuvių kalbos salas Baltarusijoje ir rūpinosi, kad ten gyvenantiems lietuviams būtų įsteigtos lietuviškos mokyklos). Nors tada Lietuvių kalbos katedros ideologinė priežiūra jau nebuvo tokia tiesmuka, kaip stalinizmo laikais, jos vis tiek būta per visą sovietmetį. J. Kardelytė grįžo į Lietuvių kalbos katedrą 1990 m. ir dirbo iki pensijos.

¹² Aspirantūrą baigė Leningrado (dabar – Sankt Peterburgas) universitete.

¹³ Nors J. Kabelka universitete dėstė nuo 1950-ųjų, pagrindinė jo darbo vieta buvo Valstybinė politinės ir grožinės literatūros (nuo 1964-ųjų – „Minties“) leidykla, kurioje jis buvo redaktoriumi, vėliau – vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoju.

¹⁴ Ji rusakalbiams parengė *Lietuvių kalbos vadovėlį* (išleistas 1964 m. po autorės mirties, sulaukė pakartotinių leidimų, paskutinis pavadintas *Учебник русского языка*, 1975). Juo naudotasi beveik iki pat nepriklausomybės atgavimo, kol kitakalbiams nebuvo parašyta modernesnė praktinė lietuvių kalbos vadovėlių.

¹⁵ Kaip prisimena V. Eidukaitienė, A. Maniukienės vardas tikriausiai yra buvęs ne Anelė, bet Veronika (žodinė V. Eidukaitienės informacija 2020 m. lapkričio mėn.).

nelituanistams yra tekę ir daugeliui kitų etatinių dėstytojų, nes pedagoginio darbo krūviai ir tada, ir vėliau buvo dideli, siekdavo apie 900 ar net viršydavo 1000 valandų per metus.

Katedros vedėjais šiuo laikotarpiu buvo J. Palionis (1953–59), J. Pikčilingis (1959–68) ir V. Mažiulis (1968–73).

Veržlų Lietuvių kalbos katedros pedagoginės ir mokslinės veiklos proveržį, o kartu ir bendro lietuvių kalbotyros teorinio lygio pakilimą iki XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos nulėmė tai, kad beveik iš kiekvienos universiteto lituanistų laidos išaugo aktyviai ir sėkmingai Lietuvos mokslo įstaigose dirbusių kalbininkų – Algirdas Sabaliauskas, Nijolė Sližienė, Aleksandras Vanagas, Simas Karaliūnas, Vytautas Vitkauskas¹⁶, Albertas Rosinas¹⁷, Audronė Jakulienė–Kaukienė¹⁸ ir kt. Dirbti universitete liko J. Kazlauskas (iš vadinamojo „poetų kurso“), A. Girdenis, E. Jakaitienė, A. Pupkis (iš J. Pikčilingio „šimtmečio kursu“ pramintos 1962 m. laidos)... Norint paminėti visus įvairiuose lingvistinio darbo baruose dirbusius to meto Lietuvių kalbos katedros auklėtinius čia reikėtų daug daugiau vietos.

Tęsdami J. Kruopo pradėtą tradiciją globoti mokslinį lietuvių kalbos būrelį¹⁹ ir gagesnius studentus sudominti kalbotyra, jauni, energingi dėstytojai stengėsi jiems pasiūlyti patrauklių seminarinių, kursinių ir diplominių darbų temų, taip pat papildomų specialiųjų kursų, pavyzdžiui: J. Kazlausko – Šiuolaikiniai kalbos tyrimo metodai, A. Girdenio – Fonologija, V. Mažiulio – Lyginamoji ide. kalbų gramatika, Prūsų kalba ir kt.

1953–70 m. katedroje buvo intensyviai plėtojami tiek sinchroniniai, tiek diachroniniai lietuvių kalbos tyrimai, siekiant sutelkti dėmesį į aktualiausias temas, tradiciškai siejamas su kalbos istorija, dialektologija ir bendrine kalba, o šalia jų atsirado naujų anksčiau lietuvių kalbotyroje neplėtotų krypčių – stilistika ir fonologija. J. Pikčilingis tapo lietuvių kalbos stilistikos, J. Kazlauskas ir A. Girdenis²⁰ – fonologinių tyrimų pradininkais.

Pirmaisiais šio tarpsnio metais apdairiai pasirūpinta, kad būtų lengviau prieinami lietuvių kalbotyros klasikų – Kazimiero Būgos ir Jono Jablonskio – darbai: išleistas J. Jablonskio *Rinktinių raštų* dvitomis (1957–59, parengė J. Palionis) ir kruopščiai sudaryti

¹⁶ Universitetą baigę skirtingais metais, jie visą ar kurį laiką dirbo Lietuvių kalbos ir literatūros (nuo 1990 m. – Lietuvių kalbos) institute.

¹⁷ 1962 m. laidos absolventas, mokėsi Latvijos universiteto aspirantūroje, ilgą laiką dirbo Vilniaus inžineriniame statybos institute, nuo 1989 m. VU Baltų filologijos katedros profesorius.

¹⁸ 1963 m. laidos absolventė, po aspirantūros dirbo Šiaulių pedagoginiame institute, vėliau – Klaipėdos universiteto profesorė.

¹⁹ Paminėjimo vertas jau vien tas iškalbingas faktas, kad būrelio jėgomis iš latvių kalbos buvo išverstas ir išleistas klasikinis J. Endzelyno veikalas *Baltų kalbų garsai ir formos*, 1957.

²⁰ J. Kazlauskas pirmasis pradėjo kalbėti apie fonologijos metodus teoriniuose seminaruose ir konferencijose, paskelbė pirmą lietuvių kalbotyroje sinchroninės fonologijos darbą „Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų diferencinių elementų sistema“ (*Kalbotyra* 4, 1966, 73–81), tačiau apskritai daugiau domėjosi diachronine fonologija (Šimukauskaitė, Venckutė 2010, 28). A. Girdenis, maždaug nuo 1963 m. pradėjęs gilintis į įvairias fonologijos teorijas, vėliau suformavo savitą lietuvių fonologijos mokyklą.

K. Būgos *Rinktiniai raštai* (3 tomai, 1958–61, parengė Z. Zinkevičius). Taigi galima numanyti, kad tada katedrai rūpėjo kuo greičiau grįžti prie tradicinės lyginamosios istorinės kalbotyros (po to, kai buvo atmestas ją kaustęs marizmas) ir remiantis naujesniais struktūrinio kalbos tyrimo principais, išbandant šiuolaikiškesnius vidinės rekonstrukcijos, opozicijų ir kt. metodus modernizuoti daugelį lietuvių kalbos tyrinėjimo sričių.

Turint prieš akis tokią katedros mokslinės veiklos kryptį, netrukus sulaukta ir gana konkrečių rezultatų. 1955-aisiais apgintęs daktaro disertacijos pagrindu Z. Zinkevičius išleido knygą *Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai* (1957), sulaukusių palankių recenzijų ir Sovietų Sąjungos, ir užsienio lingvistiniuose žurnaluose. Po aspirantūros pradėjęs dirbti katedroje, J. Kazlauskas 1958-ųjų pabaigoje apgynė puikiai įvertintą savo pirmąją (daktaro) disertaciją *Lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemos paprastėjimas* ir toliau tęsė kirčiavimo, balsių sistemos ir veiksmažodžio istorijos tyrimus. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos kalbotyros žurnaluose jis paskelbė nemažai straipsnių, kuriuose keltos novatoriškos idėjos vėliau atsispindėjo jo *Lietuvių kalbos istorinėje gramatikoje* (1968). Maskvos universitete apgynęs daktaro disertaciją apie lietuvių ir baltų skaitvardžių santykį su kitų ide. kalbų skaitvardžiais, V. Mažiulis į Vilnių sugrįžo kaip subrendęs indoeuropeistas, gilinosi į lyginamojoje kalbotyroje prieštaringai interpretuojamus seniausius baltų ir slavų kalbų santykius, rašė apie baltų ir kitų ide. kalbų vardažodžio linksniavimo raidą, paskelbė lietuvių ir prūsų kalbų žodžių etimologijų²¹ (jo straipsnių šiomis temomis buvo paskelbta Lietuvos ir Lenkijos bei Vokietijos kalbotyros žurnaluose, taip pat Maskvoje ir Leningrade išleistuose straipsnių rinkiniuose). Šiuolaikiškai analizuoti žodžių etimologijos ir žodžių darybos problemas ėmėsi V. Urbutis.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad ryškesnę persvarą buvo įgiję diachroniniai darbai, tačiau sinchroniniai bendrinės lietuvių kalbos ir tarmių tyrimai tikrai neliko be dėmesio: 1959 m. A. Laigonaitė išleido knygą *Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas*, kuri lituanistams ilgai buvo svarbus akcentologijos studijų šaltinis; katedros jėgomis išleistas straipsnių rinkinys *Dabartinė lietuvių kalba* (1961), kuriame aptartą bendrinės kalbos norminimo kriterijai ir aktualūs stilistikos, morfologijos, sintaksės dalykai. Katedros nariai prisidėjo ir prie Lietuvių kalbos ir literatūros institute rašomos akademinės tritomės *Lietuvių kalbos gramatikos*. Jos pirmajam tomui (1965) daiktavardžio morfologijos skyrių parašė A. Laigonaitė, daiktavardžio darybos – V. Urbutis, skaitvardžio skyrių – V. Mažiulis.

²¹ Didelis V. Mažiulio nuopelnas yra su įžvalgiomis pastabomis, komentarais ir įvadinio straipsniu jo parengti *Prūsų kalbos paminklai* (fotografuoti tekstai, 1966; transliteruoti tekstai ir jų filologinis vertimas į lietuvių kalbą, 1981).

1962–67 m. buvo apgintos kelios aktualias ar mažiau tirtas dabartinės lietuvių kalbos morfologijos ir žodžių darybos temas nagrinėjančios daktaro disertacijos: apie prijungiamųjų jungtukų vartojimą (Žukauskaitė, 1962), veiksmažodžio tariamąją nuosaką (Gailiūnas, 1965), veiksmažodžio veikslus (Paulauskienė, 1965), priesaginių veiksmažodžių darybą (Jakaitienė, 1968). Sintaksei, fonetikai ir fonologijai buvo skirta J. Balkevičiaus disertacija *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė* (1963, apginta tais pačiais metais išėjusios knygos pagrindu) ir A. Piročkino *Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos sujungiamieji sakiniai* (1965). Fonetikai ir fonologijai – A. Girdenio *Mažeikių tarmės fonologinė sistema* ir A. Pupkio *Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsių junginiai* (abi 1967).

Laikui bėgant katedros narių tiriamieji mokslo darbai įgijo tvirtus teorinius pamatus ir gana greit ėmė sulaukti tarptautinio atgarsio, o pati katedra pamažu įgijo mokslinį autoritetą, pripažįstamą ne tik Lietuvoje, bet ir svetur. Jį sustiprino Vilniaus universitete pradėtos rengti mokslinės konferencijos, sulaukdavusios svečių iš sąjunginių respublikų, o po kurio laiko – ir iš užsienio. Be to, 1965 m. J. Kazlausko pastangomis pradėta leisti „Baltistica“ ilgainiui tapo tarptautiniu baltų kalbotyros žurnalu.

Iki 1970-ųjų viena po kitos buvo apgintos keturios pirmosios habilituoto daktaro disertacijos iš dialektologijos, kalbos istorijos bei lietuvių ir indoeuropiečių kalbų santykių: J. Kazlausko *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* (apginta 1967 m. balandžio 4 d.), Z. Zinkevičiaus *Lietuvių dialektologija* (1967 m. gegužės 4 d.), J. Palionio *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* (1968 m. sausio 16 d.), V. Mažiulio *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija)* (1968 m. gruodžio mėn.). Jos gintos tais pačiais pavadinimais išleistų monografijų pagrindu, o jų autoriams netrukus buvo suteikti profesoriaus pedagoginiai mokslo vardai.

Per maždaug du dešimtmečius, prabėgusius nuo 1953-ųjų, kai Lietuvių kalbos katedra pradėjo stotis ant kojų, ji pasiekė neabejotiną mokslinę brandą ir tapo kvalifikuočiausia katedra Filologijos fakultete: 1970-aisiais joje dirbo 16 dėstytojų, iš jų 4 profesoriai, 9 docentai ir 3 vyresnieji dėstytojai, jau apgynę daktaro disertacijas.

Dabar ji galėjo prisidėti ir prie kitų fakulteto katedrų mokslinio potencialo ugdymo: J. Kazlauskas tapo anglistų Liongino Pažūsis ir Laimučio Valeikos rašomų daktaro disertacijų moksliniu vadovu²². Panašių gretinamųjų daktaro disertacijų buvo parašyta ir vėliau, 1970–90 m. Jų moksliniais vadovais yra buvę A. Girdenis, J. Pikčilingis ir kt.

²² L. Pažūsis disertacijos tema – *Fonetinė ir morfologinė anglišku skolinių integracija Šiaurės Amerikos lietuvių kalboje*, L. Valeikos – *Daiktavardiniai junginiai dabartinėje lietuvių kalboje ir jų semantiniai-struktūriniai ekvivalentai anglių kalboje* (abi apgintos 1971 m.).

Deja, ir šiuo pakiliuoju savo brandos tarpsniu Lietuvių kalbos katedra neišvengė itin skaudaus praradimo: pačiame kūrybinių jėgų žydėjime neaiškiomis aplinkybėmis žuvo prof. J. Kazlauskas (1930–1970). Nors jo netikėta mirtis ir šiandien tebėra iki galo neatskleista paslaptis, amžininkų liudijimai leidžia pagrįstai manyti, kad ją tiesiogiai nulėmė slogi to meto sovietinė tikrovė, kurioje po trumpo atlydžio laikotarpio vėl kiekvienas asmens žingsnis buvo po padidinamuoju stiklu. Kai 1970-ųjų pradžioje Pensilvanijos universitetas pakvietė J. Kazlauską tų metų pavasarį skaityti lietuvių kalbotyros paskaitų, saugumiečiai pradėjo jį persekioti neva norėdami „parengti“ kelionei į JAV (kokie būdavo to „rengimo“ tikslai, visiems gerai žinoma). Net ir tada, kai Maskvoje sėdintys SSRS Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos valdininkai neigiamai atsakė į Pensilvanijos universiteto prašymą, saugumiečiai profesoriaus nepaliko ramybės, atkakliai vertė sutikti bendradarbiauti ir nepaisydami, kad jis tvirtai atsisakė, stengėsi moraliai palaužti (Šimukauskaitė, Venckutė 2010, 125, 222–24).

Suklestėjimo, arba tam tikro aukso amžiaus, laikas (1970–90 m.)

Po 1970-ųjų katedrą papildė dar keli nauji dėstytojai: aspirantūrą baigę Kazimieras Ambrasas ir Regina Venckutė²³ (abu 1971 m.), iš VU Kauno vakarinio fakulteto perėjęs doc. Vitas Labutis (1972), iš Mokyklų mokslinio tyrimo instituto pakviestas dr. Adomas Šoblinskas (1973) ir po studijų universitete dėstyti palikta Meilutė Ramonienė (1976). Kurį laiką katedroje dirbo dėstytojos Bronė Balčienė (1970–78) ir Rūta Buivydienė (1982–88). Katedros laborantės tada buvo V. Eidukaitienę pakeitusi Irena Bilevičiūtė (1975–81) ir Danutė Tarvydaitė (nuo 1979 m.). Be tiesioginių savo pareigų, jos abi, kaip valandininkės, dėstė lietuvių kalbą kai kurioms rusakalbių grupėms.

Dabar sunku tiksliau pasakyti, kada Lietuvių kalbos katedra tapo plačiai pripažintu lituanistikos ir baltistikos centru, tačiau bene pirmoji užuomina apie tai buvo per 1970-ųjų birželį vykusią antrąją baltistikos konferenciją nuskambėjusi mintis, kad po J. Endzelyno mirties baltistikos centras iš Rygos persikėlė į Vilnių. Galbūt tokia tarptautinės baltistų bendruomenės nuomonė paskatino 1973 m. Vilniaus universitete įkurti dar vieną – Baltų filologijos katedrą, kurios vedėju tapo prof. V. Mažiulis²⁴, o Lietuvių kalbos katedros vedėjo pareigas iš jo perėmė prof. Z. Zinkevičius.

Pedagoginė abiejų katedrų veikla po jų atsidalijimo iš esmės nepakito, nes ir vienoje, ir kitoje dirbantys dėstytojai, kaip ir anksčiau, dėstė tuos pačius bendruosius kalbotyros ir

²³ Aspirantūrą baigė Maskvos universitete.

²⁴ Be jo, Baltų filologijos katedrai 1973 m. priklausė iš Lietuvių kalbos katedros perkelti docentai J. Balkevičius, E. Jakaitienė, J. Kabelka ir 1971 m. habilitacinį darbą apgynęs doc. V. Urbutis (nuo 1974 m. – profesorius).

lietuvių kalbos dalykus bei specialiuosius kursus. Moksliniai katedrų ryšiai irgi išliko glaudūs. Tiesa, dėl pasikeitusio administracinio statuso jos abi savo mokslinę veiklą turėjo planuoti atskirai, tačiau nei vienos, nei kitos planuojamuose darbuose tarp sinchroninių ir diachroninių tyrimų nebuvo labai griežtos takoskyros. Pavyzdžiui, nuo 1973 m. Baltų filologijos katedroje pradėjusių dirbti V. Urbučio ir E. Jakaitienės habilitaciniai darbai buvo sinchroniniai: V. Urbučio habilituoto daktaro disertacija skirta dabartinės lietuvių kalbos daiktavardžių darybai (apginta 1971 m.²⁵), E. Jakaitienės – leksinei semantikai (apginta 1988 m. tuo pačiu pavadinimu išleistos monografijos pagrindu), o Lietuvių kalbos katedros prof. Z. Zinkevičius, maždaug nuo 1970-ųjų pradėjęs senųjų raštų autorių tarmės lokalizacijos tyrimus, ėmėsi rašyti didelės apimties apibendrinamąjį veikalą *Lietuvių kalbos istorija* (keturi šio darbo tomai buvo išspausdinti 1984–90 m., likę du – 1992–94 m.). Be to, susidomėjęs lietuvių antroponimika, jis parašė savo pirmąją šios srities monografiją *Lietuvių antroponimika: Vilniaus asmenvardžiai XVII a. pradžioje* (1977). Daktaro disertaciją *Žemaičių vyskupystės XVIII a. pabaigos pavardės* 1987 m. apgynė Lietuvių kalbos katedros dėstytoja M. Ramonienė²⁶.

Vis dėlto Lietuvių kalbos katedros mokslinės veiklos svorio centras 1970–90 m. pamažu pasislinko sinchroninių tyrimų link. Lietuvių kalbos ir literatūros institute rengiamos *Lietuvių kalbos gramatikos* antrajam tomui (1971) skyrių apie veiksmažodžio nuosakos kategoriją parašė P. Gailiūnas, jungtuko skyrių – J. Žukauskaitė, jaustuko – J. Pikčilingis, o trečiajame tome (1976) nominatyvinius sakinius aprašė V. Labutis.

Tarp aštuntajame dešimtmetyje apgintų habilitacinių darbų irgi vyrauja su sinchronija susijusios temos: jų 1980 m. buvo apginta du – J. Pikčilingio (dviejų tomų veikalo *Lietuvių kalbos stilistika* (1971–75) pagrindu²⁷) ir A. Paulauskienės, išnagrinėjusios veiksmažodžio gramatinės kategorijas²⁸. 1983 m. habilituoto daktaro disertaciją *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai* apgynė A. Girdenis. Gal tik A. Piročkino monografijas apie J. Jablonskio gyvenimą ir lingvistinį palikimą²⁹ iš dalies galima priskirti lietuvių kalbotyros istorijai (habilitacinis darbas jų pagrindu apgintas 1987 m.).

Be įprastų su bendrinės lietuvių kalbos gramatika, kalbos istorija ir dialektologija susijusių darbų, Lietuvių kalbos katedroje suaktyvėjo stilistikos, leksikologijos ir semantikos,

²⁵ Po kelerių metų iš jos išaugo teorinė V. Urbučio monografija *Žodžių darybos teorija* (1978).

²⁶ 1990-aisiais įkurtos Praktinės lietuvių kalbos (nuo 1991 – Lituanistinių studijų) katedros docentė, vėliau – profesorė.

²⁷ Kadangi J. Pikčilingio veikalas parašytas lietuvių kalba, habilitaciniam darbui ginti iš Maskvos reikėjo gauti Aukščiausios atestacinės komisijos leidimą. Ji pareikalavo išplėstinio autoreferato rusų kalba, todėl darbas apgintas gerokai vėliau (Žukas 2001, 39).

²⁸ A. Paulauskienės monografija *Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos* buvo išleista 1979 m. Po dešimties metų buvo parašyta dar viena – *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos* (1989).

²⁹ *Prie bendrinės kalbos ištakų* (V.: Mokslas, 1978), J. Jablonskis – *bendrinės lietuvių kalbos puoselėtojas* (V.: Mokslas, 1980).

bendrinės kalbos normų kodifikacijos ir kalbos kultūros problemų nagrinėjimas, taip pat – daugiausia prof. A. Girdenio dėka – fonetikos ir fonologiniams tyrimams pradėti taikyti lingvistinės statistikos metodai. 1969–aisiais pradėtas leisti A. Pupkio redaguojamas periodinis kalbos kultūros žurnalas „Mūsų kalba“, kuriam daug rašė beveik visi abiejų katedrų dėstytojai. 1976–aisiais buvo išspausdintas bendrinės kalbos vartosenos poreikius atliepiantis kolektyvinis darbas *Kalbos praktikos patarimai*. Jo sudarytojas ir vienas iš autorių buvo A. Pupkis, o tarp kitų autorių – V. Labutis ir A. Paulauskienė. Pataisytas ir papildytas *Kalbos praktikos patarimų* leidimas pasirodė 1985 m.

Išskirtinis 1970–90 m. tarpsnio bruožas – kalbos dalykų studijoms skirti originalūs vadovėliai ir mokomosios knygos, kuriuos parašė tuos dalykus dėstantys abiejų katedrų nariai. Lituaništinė kalbos disciplinų studijoms buvo skirti E. Jakaitienės, A. Paulauskienės ir A. Laigonaitės *Lietuvių kalbos morfologija* (1976), A. Paulauskienės *Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža* (1983), A. Laigonaitės *Lietuvių kalbos akcentologija* (1978), E. Jakaitienės *Lietuvių kalbos leksikologija* (1980), A. Pupkio *Kalbos kultūros pagrindai* (1980), Z. Zinkevičiaus *Lietuvių kalbos dialektologija* (1978) ir *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* (I-II, 1980–81), J. Palonio *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija* (1979), J. Kabelkos *Baltų filologijos įvadas* (1982), A. Šoblinsko *Lietuvių kalbos didaktika* (1987). Taip pat buvo parašyta ir bendrųjų kalbotyros dalykų studijoms skirtų mokomųjų knygų: A. Girdenio *Fonologija* (1981), J. Palonio *Kalbos mokslo pradmenys* (1985). Visa tai buvo puiki dovana ne vien Vilniaus universiteto, bet ir kitų Lietuvos aukštųjų mokyklų studentams filologams. Beveik visos paminėtos knygos sulaukė pakartotinių leidimų arba vėliau pačių autorių buvo papildytos ar iš naujo perrašytos.

Trumpoje faktografinėje Lietuvių kalbos katedros pedagoginės ir mokslinės veiklos apžvalgoje, be jokios abejonės, daug kas liko neaparta. Tikiuosi, kad kas nors iš dabartinių jaunųjų dėstytojų, įkvėptas savo katedros 80 metų sukakties, ims parašyti analitinę jos istoriją. Nuo XVI a. gyvuojančiame senajame Vilniaus universitete tik XX a. viduryje įkurtos Lietuvių kalbos katedros veikla tikrai to verta.

Literatūra

Bredelis Kęstutis 2020, Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedros 80-mečio sulaukus, *Gimtoji kalba* 6, 15–20.

Kubilius Jonas, Bendžius Andrius et al. (sud.) 1979, *Vilniaus universiteto istorija 1940–1979*, Vilnius: Mokslas.

Sabalaiuskas Algirdas 1982, *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija 1940–1980*, Vilnius: Mokslas.

Šimukauskaitė Ramutė, Venckutė Regina (sud.) 2010, *Baltistikos qžuolas: Jono Kazlausko gyvenimas ir darbai*, Kaunas: Arx Baltica.

Zinkevičius Zigmąs 1982, Elena Samaniūtė (1910–1982), *Mūsų kalba* 4, 50–51.

Zinkevičius Zigmąs 1999, *Prie lituanistikos židinio*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Žukas Vladas 2001, *Gyvenimas gimtajai kalbai: Juozas Pikčilingis*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Žukauskaitė Julija 1978, Emilija Orvidienė, *Mūsų kalba* 3, 48–49.

Aldonas Pupkis. LIETUVIŲ KALBOS NORMINIMO ISTORIJA IR DABARTIS

Pranešimą šia tema sunku įsivaizduoti nepateikiant ir nepakomentuojant svarbiausių šios srities sąvokų ir terminų. Mat klausytojams gali būti neaišku, pavyzdžiui, kaip čia bus vertinama skirtis tarp tradicinės pakraipos kalbos norminimo šalininkų ir liberaliosios krypties sociolingvistų, nepripažįstančių ne tik pačios kalbos norminimo idėjos, bet nutylinčios ir visą norminimo istoriją. Tačiau tokie aiškinimai pranešimo pradžioje grėstų išsiplėsti į platesnę diskusiją, kurioje abi pusės nesutaria jau daugiau kaip dešimtmetis. Antra vertus, klausytojai, kurie klausosi šio pranešimo, daugiausia ir bus tie tradicininkai, kuriems kraštutinio liberalizmo idėjos išvis nėra priimtinos ir dėl jų jie patys nė kiek nediskutuotų.

Taigi – lietuvių kalbos norminimo istorija tradicinės norminamosios kalbotyros, arba senesniuoju terminu – kalbos kultūros, atstovo akimis.

Remiuosi šios krypties kalbininkais ir jų nuo seno skelbiama nuostata, kad bendrinė kalba visais laikais buvo, yra ir bus vienokiu ar kitokiu laipsniu norminama. Taip pat noriu pabrėžti, kad lietuvių kalbotyros istorijoje galime skirti dvi norminamojo darbo kryptis: kolektyvinį norminimą ir asmenybių įnašą. Šiuo požiūriu lietuvių kalba visais laikais buvo norminama kolektyviai, išskyrus vieną unikalų atvejį arba laikotarpį – Jono Jablonskio norminamąjį darbą arba norminamąją veiklą.

Pirmasis kolektyvinį kalbos norminamojo darbo pobūdį lietuvių kalbotyroje iškėlė ir įtvirtino pirmosios lietuvių kalbos gramatikos autorius Danielius Kleinas 1653 m. Parengęs šios gramatikos rankraštį ir bažnytinį giesmyną, jis sušaukė lietuvių kalbą gerai išmanančių šešių kunigų pasitarimą, ir, kaip pats sakė, atidavė tuos darbus jų cenzūrai. Tie kunigai pateiktus rankraščius tyrinėjo atidžiai, su dideliu dėmesiu, ir, kur reikia, pamokė arba pataisė jų tekstą (kaip rašė D. Kleinas, „prisidėjo savo darbu“; Pupkis 2010, 13).

D. Kleinas tos gramatikos pratarmėje pirmą kartą aiškiai ir tiksliai išdėstė norminamojo darbo svarbą rašytinės kalbos raidoje ir apskritai istorijoje. Galėtume sakyti, jis paklojo šio darbo pamatus, sukūrė tos veiklos principus, apibūdino kalbos norminimo terminus, nubrėžė ateities gaires.

Toje gramatikoje D. Kleinas iškėlė visoms kalboms būdingą kalbos reiškinių įvairavimo faktą (gramatikoje jis pasakytas žodžiu *varietas*; šis žodis kaip tik signalizuoja mums kalbos variantiškumo faktą). Pripažįstant kalbos įvairumą yra rašomos gramatikos, rašomos tam, kad iš jų būtų mokoma tam tikrų taisyklių. „[J]eigu toje įvairovėje, rašė Kleinas, yra kokių abejonių ar nepastovių žodžių, tai reikia juos nustatyti, kad niekas neturėtų teisės savo noru žaisti žodžiais ar jų galūnėmis“ (Pupkis 2010, 11–12). Taigi, dabartiniais terminais tariant, vartoseną yra variantiška, ir šis reiškinys reikalauja tą kalbos būklę vienaip ar kitaip

vertinti. Norint vertinti, reikia tą įvairovę tirti ir iš vartosenos išvesti kalbos dėsnius. D. Kleinas sakosi gramatikos taisyklių, t. y. dėsnių, pats nerašęs, bet pirmiausia stebėjęs vartosena ir tik ją patikrinęs nustatė, kada kuriuos dėsnius vartosena patvirtina, o kuriuos ne.

Kaip suprato D. Kleinas pačią vartosena? Jam tai buvo ir įvairūs lietuvių rašytojų raštai, ir tarmių duomenys. Kartu jam reikėjo pasirinkti, kurių tarmių ar kurios tarmės vartosena daugiau remsis gramatikoje. Nenurodydamas konkrečios tarmės, jis tik rašė, kad raštų kalbai reikia „išdailinti vieną tarmę, kurią laikome bendriausia ir visų geriausia“ (Pupkis 2010, 12).

Nors D. Kleino gramatikos šaltiniai nurodyti gana platūs, tačiau autorius nepaskendo kalbos faktų gausybėje. Jis ne vienur nurodė, kad kai kurie dalykai dėl tam tikrų priežasčių netinka, ir gramatikoje paskelbė ne eklektišką faktų rinkinį, bet griežta sistema paremtą raštų kalbos vaizdą.

Taigi D. Kleinas pirmasis lietuvių kalbotyroje gerai suvokė kalbą esant daug kur variantišką, suprato, kad gramatikai reikia iš variantų gausos atsijoti tik kai kuriuos iš jų ir pagal tam tikrus dėsningumus nustatyti raštų kalbai būtiną žodžių pavidalą, kaitymą ir reikšmes. Visi tie dalykai D. Kleino buvo pateikti kunigų komisijai, ir jos apsvarstyti bei patvirtinti sugulė į pirmosios lietuvių kalbos gramatikos puslapius. Sugulė nustatyti tam tikra tvarka pagal tam tikras pastovias taisykles. Šitai dabar galime vadinti sistemiškumo išraiška, be kurio negalėtų funkcionuoti nė viena bendrinė kalba.

Kiekvienai kalbai būdinga tai, kad gramatikose ir žodynuose dažnai rašoma viena, o įprastame gyvenime ateina laikas, kada kai kas arba daug kas imama vartoti kitaip. Mat tose knygose fiksuojama, sakytume, vienadienė tikrovė, tam tikra sustabdyta kalbos būseną, o vartosenoje vyksta gyvi procesai ir kai kuriuos anksčiau nustatytus dėsningumus jie nuplukdo kita vaga. Žinomas faktas, kad kalbų raidą veikia ne tik vidinės priežastys, bet ir kitos, greta vartojamos kalbos. Kai tas poveikis pasidaro itin ryškus, atsiranda reikalas peržiūrėti ir kai kurias gramatikų bei žodynų normas, o kartais apsvarstyti ir pačius tokio nustatymo principus.

Taip atsitiko XVIII a. pradžioje Rytų Prūsijoje, kada buvo susivokta, kad vokiečių kalbos poveikis lietuvių raštų kalbai pasidarė toks didelis, jog šioji kalba vietomis ėmė darytis beveik nesuprantama vietos žmonėms. Kilo didelė ir ilga diskusija, kokia turėtų būti bažnytinė mūsų raštų kalba, kokią norėtų girdėti ta kalba kalbantys žmonės. Ji taip ir vadinosi: kaip reikia kalbėti su liaudimi lietuviškai (žr. Aleknavičienė, Schiller 2008).

Kaip pažymi tos diskusijos tyrėjai, tai buvo išskirtinis reiškinys lietuvių filologijoje. Apie tai plačiai rašyta 2008 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistose trijose knygose, palydėtose bendru pavadinimu *Trys 1706 metų filologinės diskusijos šaltiniai*. Jose paskelbti Mykolo Merlino diskusinis veikalas, Jokūbo Perkūno traktatas (originalai ir vertimai į vokiečių kalbą) ir Jono Šulco Ezopo pasakėčių vertimai bei dabartinių autorių tiriamieji

darbai. Juose pateiktas istorinis diskusijos kontekstas, apžvelgtos bei įvertintos pačioje diskusijoje išryškėjusios idėjos bei jų reikšmė mūsų kultūroje.

Prof. Vincentas Drotvinas (2008, 136 tt) rašė, kad anksčiau, daugiausia D. Kleino ir Teofilio Šulco pastangomis, Rytų Prūsijos raštuose įtvirtinta pietinė Mažosios Lietuvos tarmė jau neatrodė abejotina ar diskutuotina, bet pažangesniems kunigams nerimą kėlė raštų kalbos nutolimas nuo liaudies šnekamosios kalbos, spartus svetimybų, ypač germanizmų, plitimas. Religinių raštų autorius, evangelikų liuteronų kunigas M. Merlinas pasiūlė gręžtis į šnekamąją liaudies kalbą ir raštų kalboje vadovautis kalbos vartosena, esančia „prie namų“. Namų aplinkoje vartojamus žodžius lietuvininkai supras dešimt kartų geriau negu svetimus žodžius. Gramatika, t. y. vadovėlis, esanti svarbi, bet svarbesnė žmonių kalba. Tai geriausia lietuviška vartosena, sudėta į dainas, priežodžius ir patarles. Štai čia ir glūdinti lietuvių kalbos dvasia.

Plačiau nenagrinėjant kitų diskusijos dalyvių nuomonių, ypač skirtingai vertintų konkrečių kalbos dalykų, reikia pasakyti, kad tada buvo suformuluotas svarbus kalbos savitumo, arba kalbos grynumo, principas, leidžiantis kalbai išlikti pačiai savimi. Nors tais laikais kalbėta daugiausia apie žodyno grynumo dalykus, bet pats principas neturėjo aplenkti ir gramatikos savitumo. Tas principas arba kriterijus vienokia ar kitokia išraiška eis per visą rašytinės kalbos istoriją, apims sakinę kalbą ir tebebus reikšmingas ilgus amžius iki pat mūsų dienų.

Pabrėžtinas dar vienas M. Merlino užmojis – kalbos įvairovėje siekti vienybės, kurią dabar galėtume suprasti ir kaip sistemiškumo paieškas. Tai jis išreiškė ir savo traktato viršelyje įdėtu moto: „Kuo labiau artėjama prie vienovės, tuo labiau artėjama prie tobulumo“ (vert. iš lotynų k.).

Prof. V. Drotvino (2008, 148) nuomone, M. Merlinas pagrįstai laikomas pirmuoju kalbos norminimo teoretiku. Jo atsigręžimas į liaudies šnekamąją kalbą, kelti rašytinės kalbos tobulinimo būdai buvo pažangūs reiškiniai, grindę lietuvių bendrinės kalbos kūrimo ir tvarkymo kelią. Šios krypties stengėsi laikytis vėlesni mūsų raštijos autoritetai. M. Merlino idėjas Rytų Prūsijoje XVIII a. viduryje išplėtojo Gotfrydas Ostermejeris, Kristijonas Gotlybas Milkus ir kiti to meto šviesuoliai (plačiau žr. Pupkis 2010, 18–30). Iš tiesų, Rytų Prūsijoje plėtojosi pažangi rašytinės kalbos norminimo tradicija, ji atvedė prie žymiųjų Augusto Šleicherio ir Frydricho Kuršaičio gramatikų, kurios lietuvių kalbotyrą iškėlė į europinio mokslo lygį, buvo tvirtas pamatas statyti tvirtą bendrinės kalbos statinį.

Istorinės aplinkybės lėmė, kad šis Rytų Prūsijoje kolektyviai sukauptas didžiulis kapitalas netapo mūsų bendrinės rašomosios kalbos kūrimo ašimi. Pirmiausia todėl, kad Rytų Prūsija nuo visos Lietuvos buvo atskirta valstybių sienos ir joje vyko stipri lietuvių germanizacija. Ji buvo pavojinga ir lietuvių kalbai, todėl vietos gyventojų vartojama gyvoji

kalba neturėjo sąlygų išaugti iki stiprios bendrinės arba rašomosios kalbos lygio ir pamažu skurdo, nyko. Teoriniu lygmeniu ji buvo pajėgi tapti stipria rašytinės kalbos atmaina, bet praktiniu atžvilgiu tam nebuvo tinkamų sąlygų.

Vadinamojoje Didžiojoje Lietuvoje lietuvių raštų kalba tuo metu plėtojosi kita kryptimi, bet irgi skurdo, menko. Didžiausia bėda buvo ta, kad ši kalba netapo valstybės vyraujančia kalba, ir valstybės įstaigų kanceliarijoje buvo vartojamos kitos kalbos. Daugiausia religinio pobūdžio raštai ir negausi pasaulietinė literatūra buvo leidžiami dviem tarminio pagrindo variantais: viduriniu (atstovaujamu Mikalojaus Daukšos, Merkelio Petkevičiaus, Samuelio Boguslavo Chilinskio) ir rytiniu (Konstantino Sirvydo, Jono Jaknavičiaus ir kt. darbais). XVIII a. išeidavo vis daugiau knygų žemaičių tarmės pagrindu. Žemaitiškieji raštai darėsi vyraujantys ir amžių sandūroje jau buvo galima kalbėti apie žemaitiškąją Lietuvos raštų kalbos atmainą. Pasiekusi viršūnę XIX a. pradžioje, 2-oje amžiaus pusėje ji vis dėlto turėjo užleisti vietą vadinamajam suvalkietiskajam variantui. Kaip teigė J. Jablonskis (1957, 60), tuo metu „ėmė rašyti daugybė žmonių „suvalkietiskai“, beveik taip, kaip rašoma Prūsų lietuvių raštuose“. Tautinio atgimimo metais tokį tarminį rašto kalbos pagrindą praktiškai įtvirtino tada ėję lietuviški tų suvalkiečių redaguojami ar prirašomi laikraščiai „Aušra“ ir „Varpas“, todėl ne be pagrindo a. a. prof. Arnoldas Piročkinas yra sakęs, kad dabartinės bendrinės kalbos krikštaitėviai yra buvę anuometiniai laikraštinkai. Jie nustatė idėjinę ir iš dalies rašybinę būsimąją „Varpo“ žurnalo kryptį. Ir vėliau daugelis „Varpo“ bendradarbių buvo kilę iš tos pačios tarmės (Jonikas 1987, 319). Taigi „Varpas“ galutinai patvirtino vakariečių pietiečių tarmę rašomosios kalbos pagrindu (ten pat, 348).

Jau realiai egzistuojančiai rašomajai kalbai reikėjo patikimos gramatikos, kad žmonės galėtų vadovautis raštu pateiktomis taisyklėmis. Griežtesnių taisyklių ypač buvo reikalinga rašyba. Tokią gramatiką 1901 m. parašė J. Jablonskis ir joje galutinai įtvirtino vakarietiškąją bendrinės kalbos pagrindą, taigi ir bendrinės kalbos gramatikos sistemos griaučius, bendrinės rašybos pagrindus. Gramatikos pratarmėje jis rašė: „Rašomosios kalbos tiesas visuomet įgija kokia-norint viena tarmė; kitos tarmės priduoja jai tik tai savo geriausiai mažmožius“ (Jablonskis 1957, 60). Kalbininkas čia ryžtingai atsigrėžė į šnekamąją liaudies kalbą, bet reikalavo ją ne kopijuoti, o remtis žmonių kalbos dvasia, ne svetimų kalbų įstatymais.

Norėdamas duoti žmonėms vienodos rašybos pavyzdį, J. Jablonskis rašybą derino prie tarimo, kitaip sakant, pagrindu kėlė fonetinę, o ne kilminę rašybą (apie jų derinimą žr. A. Piročkinas 1977, 148–153). Taigi manytina, kad per rašybą J. Jablonskis intuityviai ar net sąmoningai priėjo prie to paties tarminio pagrindo taikymo tiek rašytinei, tiek sakytinei kalbai. Šitokiu būdu jis surentė darnų bendrinės kalbos statinį, kurio visi elementai buvo glaudžiai tarpusavyje susiję ir vieni kitus apibrėžę.

Taigi J. Jablonskio bendrinės kalbos statinio griaučiai buvo pastatyti iš tvirtos medžiagos, bet vidaus apdailą turėjo atlikti vėlesnieji kalbininkai. Tai darė pojablonskinės kartos mokslininkai. Nuosekliai derindami tradicinės ir funkcinės kalbotyros metodus, jie kolektyviai sukūrė darnią savitą lietuvių kalbotyros mokyklą, kurioje svarbią vietą užėmė bendrinės kalbos teorija ir praktika. Viena iš pastarosios srities nuostatų buvo remiantis J. Jablonskio sukurtais pagrindais kultivuoti bendrinę kalbą savo kalbos polinkiais, bet ne svetimų kalbų pavyzdžiais. Šitaip tarpukario metais buvo sukurta originali lietuviška terminologijos mokykla, nustatytos norminės morfologinės lytys, daugelis žodžių darybos dėsnų, bendrinės tarties taisyklės ir kt. Bendrinės kalbos žurnalo „Gimtoji kalba“ rekomendacijos, *Kalbos patarėjo* (1938) nurodymai buvo toji mokykla, iš kurios taisyklingos kalbos mokėsi ne tik prieškarinė mūsų visuomenė, bet ir pirmųjų pokarinių sovietinių metų inteligentai.

Sovietinė okupacija ir brukama rusų–lietuvių dvikalbystė įvairiais atžvilgiais labai pakenkė lietuvių kalbai. Į jos struktūrą brovėsi rusiški žodžiai ir sintaksinės konstrukcijos bei sovietinis biurokratinis žargonas, o kovoti su lietuvių kalbos išstūmimu iš tam tikrų vartojimo sričių (pvz., iš mokslo, transporto, diplomatijos ir kt.) buvo laikoma nusižengimu „proletarinio internacionalizmo“ principams. Bet nebuvo draudžiama rūpintis kalbos taisyklingumu, kaip kad ir pačioje Rusijoje – rusų kalbos kultūra, todėl ši sritis tapo kovos už lietuvių kalbą ir lietuvių kalbos išlikimą vieta.

Pokariu kalbos mokslus baigę ir subrendę kalbininkai pakėlė mūsų kalbotyrą į aukštesnį lygį, jie nuosekliai rūpinosi ir kalbos praktikos reikalais. Prisimenant XX a. 7–8 dešimtmetį kilusį lietuvių kalbos sąjūdį, kurio būstinė ir centras buvo Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedra, reikia išskelti joje prieškarinio *Kalbos patarėjo* pavyzdžiu parengtus *Kalbos praktikos patarimus* (1976, 1985). Tai buvo, kaip sakė šviesaus atminimo universiteto rektorius Jonas Kubilius, visų lietuvių inteligentų parankinė knyga, tikras lietuvių kalbos vadovas, kelioms kartoms leidęs saugoti lietuvių bendrinės kalbos struktūrą, tvarkyti rašytinę kalbą pagal juose pateiktas rekomendacijas. Šiandieninės šventės proga su pasididžiavimu galime prisiminti, kad tarp *Patarimų* autorių buvo ir mūsų katedros dėstytojai Aldona Paulauskienė, Vitas Labutis, tos knygos sudarytojas – Aldonas Pupkis, o redakcinėje kolegijoje dirbo Juozas Pikčilingis ir Zigmas Zinkevičius, pastarasis buvo vyriausiasis redaktorius.

Išgyvenus pirmųjų atkurtos nepriklausomos Lietuvos metų kalbos sumaištį, kurią kėlė į paviršių išplaukusi gariūninė kalba su visokia geltonąja ir pornografinė literatūra, su gausiai dygstančiomis komercinėmis radijo stotimis ir televizijos kanalais, kur galvas kėlė apie bendrinės kalbos normas nieko negirdėję mėgėjai, XX a. pabaigoje nuspręsta rengti *Kalbos*

praktikos patarimų III leidimą. Atsižvelgiant į pasikeitusias visuomenės nuostatas, kurios reikalavo tokio pobūdžio leidiniuose teikiamas rekomendacijas remti jau ne vien kalbos jausmu, o kalbotyrinėmis (funkcinėmis) apibrėžtimis (t. y. atsisakyti rekomendacijų „geriau“ ir nurodyti kalbos reiškinio priimtinumą laipsnį), jau XXI a. pradžioje išėjo iš esmės naujo leidinio *Kalbos patarimai* 5-ios bandomosios knygelės.

Reikia apgailestauti, kad, pasikeitus Valstybinės lietuvių kalbos komisijos vadovybei, *Kalbos patarimų* rengimo kolektyvas buvo išformuotas ir darbas sustojo (tik 2013 m. atnaujinta skolinių knygelė). Nebuvo išleistos ir kitos knygelės (žodžių sandaros, semantikos ir kt.), nors bent žodžių sandarą Komisija buvo užsimojusi parengti savo jėgomis. Šiuo metu *Kalbos patarimų* rengimą jų sudarytojai Ritai Miliūnaitei pavyko susigrąžinti į savo rankas. Dabar šis leidinys, taip pat jo pirmtakas *Kalbos praktikos patarimų* 2-asis leidimas yra suskaitmeninti ir bus viešai prieinami Lietuvių kalbos institute kuriamoje skaitmeninių lietuvių kalbos išteklių sistemoje *E. kalba*. Kartu rengiamos ir trūkstamos *Kalbos patarimų* dalys, atnaujinamos gramatikos rekomendacijos.

Baigdamas pranešimą turiu apgailestauti, kad dėl jo apimties negalėjau paliesti daug kitų klausimų, kurie galėtų būti įdomūs konferencijos klausytojams ir platesnei visuomenei. Tikiuosi, kad dalį jų bus galima pagvildinti kitomis progomis, tik reikėtų, kad visuomenė to norėtų, kad nesilptų noras ne tik tobulinti bendrinę kalbą, bet ir diskutuoti dėl neišspręstų jos klausimų ir neaiškių dalykų.

Literatūra

Aleknavičienė Ona, Schiller Christiane 2008, *Jokūbo Perkūno traktatas „Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift“: kritinis komentuotas leidimas ir studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Drotvinas Vincentas 2008, *Michaelio Mörlino traktatas „Principium primum in lingua Lithvanica“: dokumentinis leidimas ir studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Jablonskis Jonas 1957, *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla.

Jonikas Petras 1987, *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*. Visuomeniniai lietuvių kalbos istorijos bruožai, Chicago: Lituanistikos instituto leidykla.

Piročkinas Arnoldas 1977, *Prie bendrinės kalbos ištakų*. J. Jablonskio gyvenimas ir darbai 1860–1904, Vilnius: Mokslas.

Pupkis Aldonas 2010, *Lietuvių kalbos normintojai ir puoselėtojai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

Evalda Jakaitienė. DVIKALBĖ LIETUVIŲ LEKSIKOGRAFIJA VAKAR IR ŠIANDIEN

Pirmiausia dėl kelių žodžių, pavartotų straipsnio pavadinime, reikšmių. **VAKAR** apima žodynus, išleistus nuo 1945 iki 1992 m., o **ŠIANDIEN** – žodynus, pasirodžiusius jau po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo (maždaug nuo 1995 m.).

Nors visi gerai žino, kad lietuvių leksikografija apskritai prasidėjo nuo **paralelinių** žodynų (dvikalbiai žodynai yra gausiausia jų dalis), tačiau iki šiol neturime bent kiek aiškiau suformuluotų teorinių ar metodinių jų rengimo principų. Mat tokius žodynus paprastai rengia atskiri leksikografai, todėl kone kiekvienas turi savo pačių nusistatytas žodynų rengimo taisykles. Tėra viena kita bent kiek aiškiau suformuluota ir daugelio pripažinta mintis, pvz.: „Dvikalbio žodyno rengėjai pirmiausia turi žinoti, kam skiriamas jo darbas ir niekada neužmiršti būsimųjų žodyno vartotojų“ (Berkov 1996, 5). Dvikalbis „žodynas turi būti kuo patogesnis vartotojui. Vartotojas, norėdamas surasti reikalingą žodį, turi sugaišti kuo mažiau laiko“ (Jakaitienė 2005, 172). Kaip tik šios nuostatos paprastai lemia ir žodyno tipą, ir žodžių atrankos principus, ir žodyno straipsnių sandarą.

Dauguma dvikalbių žodynų yra orientuoti į dviejų kalbų – pagrindinės ir verčiamosios – vartotojus. Tai, kad žodynas nėra skiriamas tik vienos iš dviejų kalbų vartotojams, lemia ir palyginti nedidelis leksikografų skaičius, ir tai, kad ir vienōs, ir kitōs kalbos vartotojų tikslas yra vos ne tas pats – rasti tinkamą ekvivalentą reikiamam žodžiui kitoje kalboje. Tiesa, papildomos informacijos dažnai prireikia vienos kalbos atstovui vienokios, o kitos – kitokios. Pvz., lietuvis ieško angliško atitikmens žodžiui *tėvas*, tad, naudodamasis lietuvių–anglų kalbų žodynu, susiranda jo atitikmenį *father*; anglas, norėdamas rasti lietuvišką atitikmenį žodžiui *father*, jo ieško anglų–lietuvių kalbų žodyne. Abiem svarbu suvokti, kad *tėvas* nevysiškai atitinka *father*. Ir anglui, ir lietuviui keblumų sukelia lietuviško žodžio *tėvas* daugiskaita, plg. *Tik trys berniukų tėvai pažadėjo rimtai pasistengti...* (čia kalbama apie kelis tos pačios lyties asmenis), ir *Ar tavo tėvai ketina atvykti į Vilnių?* (šiam sakinyje jau minimi vienos šeimos tėvas ir motina). Pirmojo sakinio *tėvai* verčiami į anglų kalbą žodžio *father* daugiskaita, o antrojo – turi visai kitą atitikmenį *parents*. Taigi tie, kam reikia pasinaudoti žodynais, turi suprasti, kad lygybės ženklas tarp *tėvas* ir *father* reikšmių jokiū būdu negalima dėti.

O kaip *tėvas* ir *tėvai* reikšmės abiejose kalbose turėtų traktuoti žodynininkai? Ar tai dvi to paties žodžio reikšmės ar du atskiri žodžiai? Kaip ir kiek tos informacijos reikia pateikti dvikalbiame žodyne? Tai problemos, kurios kyla rengiant bet kurių dviejų kalbų žodynus – ar jie priklausytų aktyviųjų, ar pasyviųjų žodynų tipui (apie *aktyviuosius* ir *pasyviuosius* žodynus žr. Jakaitienė 2005, 131). Taigi ŠIANDIEN leksikografams kyla sunkokas uždavinys

– stengtis dvikalbį žodyną parengti taip, kad jis būtų patogus ir patikimas abiejų kalbų skaitytojams.

Reikia pasakyti, kad į dviejų kalbų semantikos, fonetikos ar gramatikos neatitikimus dvikalbių žodynų rengėjai kreipia dėmesį jau seniai. Tikrai tai buvo jau VAKAR. Specialios semantinės, gramatinės, tarimo ar stiliaus pažymos priklauso nuo kalbos tipo (vienuose žodynuose būtina nurodyti tarimą, kituose – ne, vienuose pažymima tik kalbos dalis, kituose ir žodžio kaitymo pakitimai, vienuose atitikmenys kirčiuojami, kituose – ne ir pan.). Taigi medžiagos pateikimo įvairovė didžiulė. Be abejo, senesniuose žodynuose vienokių ar kitokių pažymų yra daug mažiau. Plg.:

Valerija Vaitkevičūtė *Lenkų–lietuvių kalbų žodynas* (1964):

kiszk/a ~a 1) žarnà; ~ stolcowa *anat.* tiesioji žarnà; 2) dešrà pasztetowa kepeninė dešrà; ~a kaszana žr. **kaszanka**; 3) *tech.* žarnà (*ugniagesių, laistyti gatvėms ir t. t.*); 4) *tech.* kāmēra

pism/o *n.* 1) rāštas (*grafiniai ženklai*); ~o drukarskie *spst.* šriftas; ~o obrazkove ideogrāfinis rāštas; 2) rašysena; nieczytelne ~ o neįskaitytoma rašysena; 3) periodinis leidinys, laikraštis, žurnālas; 4) rāštas; 5) (*tik dgs.* ~a) rāštai; wybor p. rinktiniai rāštai

Jonas Balkevičius, Jonas Kabelka *Latvių–lietuvių kalbų žodynas* (1977):

lidzek//lis (*gen. pl.* ~ ļu) **1.** priemonē; ražošanas ~ ļi gamybos priemonēs; mācību ~ ļi – mokslo priemonēs; **2.** vaistas, medikamentas; *l.* pret klepu – vaistai nuo kosulio; ... **3. pl.** (~ļi) lēšos; dzivot pāri saviem ļiem – gyventi ne pagal lēšas

parak//t (*paroku, ~ u, ~šu*) **1.** pakasti (*šiek tiek*) **2.** pakasti (*po kuo nors*), užkasti; ...

paribe *ppr. sing. anat.* pašonkaulē, vieta po šonkauliu

Vaidas V. Petrauskas *Italų–lietuvių kalbų žodynas* (1983):

aére//o **1. agg** 1) óro, orinis, išorēs; antenna ~a laūko antenà; posta ~a óro pāštas; combattimento ~o óro mūšis; 2) *prk.* tūščias, bērgždžias, beprāsmis; speranze ~e tūščios viltys; **2. m** 1) órlaivis, lēktūvas; ~o da bombardamento bombónešis; ~o a reazione reaktývinis lēktūvas; ~o merci transpòrto lēktūvas; partire a bordo d'un ~o išskristi lēktuvū; 2) *rad.* antenà

cas/a *f* 1) nāmas, trobesys, trobà, pāstatas; ~a d'abitazione gyvėnamasis nāmas; ~a colonica trobà; ~a a molti piani daugiaaūkštis nāmas; 2) namaĩ, būtas, būstas; a ~a a) namō; b) namiē; in ~a namiē; andare a ~a (*pa*)reĩti namō; far ~a con qd gyvėnti (*su kuo*); stare a ~a būti namiē; stare di ~a (*in via tale*) gyvėnti (*kokioje gatvėje*); sempre in ~a sėdėti namiē

Juozas Križinauskas, Stasys Smagurauskas *Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* (1989):

Art *f* -, -en **1.** rūšis; padermē; die Entstēhung der ~en *biol.* rūšių atsiradimas; aus der ~ schlāgen išsigĩmti meine Tochter schlägt in meine ~ mào duktē atsĩgimē į manē; **2. sg.** būdas; manierà; póbūdis; prigimtĩs; die ~ und Wēise būdas; das ist die béste Art zu lében taĩ geriausias būdas gyvėnti; das ist so méine ~ taĩp àš jaũ įpràtes; ...

segnen I vt 1. *bažn.* láiminti; 2. *prk.* apdovanóti; mit írdishen Gútern geségnet sein búti apdovanótam žėmiškomis gėrýbėmis; mit Kíndern geségnet sein turėti daũg vaikų; 3. paláiminti (*kq?*); **II sich** ~ žėgnótis

Visi duoti pavyzdžiai paimti iš tokių žodynų, kuriuose pagrindinė kalba yra ne lietuvių. Tačiau panašiai atrodo ir to paties laikotarpio žodynai, kurių pagrindinė kalba yra lietuvių. Plg. kitokios krypties žodyno pavyzdį:

Algis Kalėda, Barbara Kalėdienė, Marija Niedzviecka *Lietuvių–lenkų kalbų žodynas* (1991):

kiaurýmė 1. (*skylė*) otwór, dziura; 2. (*bedugnė*) odchłań

lāžin//tis (~asi, ~osi) załožyc się, zakładać się, robić zakład; 1. **iš šimto rūblių** zakładać się o sto rubli

nakčią prv. w nocy, nocą; **išeĩti n.** wychodzić w nocy

I **narĩn//ti** (~a, ~o) zanurzać

II **narĩn//ti** (~a, ~o) 1. (*virvė*) zawiązywać; 2. (*galvą*) pochyłać, opuszczać

pažėminimas (1) 1. poniżenie; **žmogaũs p.** poniżenie człowieka; 2. (*tarnyboje*) zdegradowanie

Kaip rodo pavyzdžiai, žodynuose su lenkų ir latvių kalba sukirčiuoti tik lietuviški antraštiniai žodžiai, o žodynuose su italų ir vokiečių kalba – abiejų kalbų atitikmenys.

VAKAR laikotarpiu dvikalbiai žodynai Lietuvoje paprastai buvo rengiami pagal Sovietų Sąjungoje nusistovėjusius principus, kai užsienio kalbos nebuvo laikomos visų žmonių bendravimo priemone, o žodynai buvo taikomi tik mokslo ar vertimo tikslams. Todėl šio meto žodynus dažniausiai galima priskirti prie pasyviųjų tipo, nes juose teduodami tik pagrindinės kalbos atitikmenys, viena ar kelios svarbesnės reikšmės, nenurodomos arba menkai tenurodomos jų gramatinės ypatybės, neteikiama arba labai mažai teteikiama iliustracinių pavyzdžių. Pvz., V. Vaitkevičiūtės *Lenkų–lietuvių kalbų žodyne* (1964) D raidė turi apytikriai 1400 žodžių (žodyno straipsnių kiek mažiau, nes čia žodžiai pateikiami darybiniais lizdais), bet čia tenurodoma viena kita svarbesnė reikšmė, menkai atsispindi jų gramatinės ypatybės, neteikiama arba labai mažai teteikiama iliustracinių pavyzdžių). Bent po vieną iliustruojamąjį pavyzdį priskaičiavau tik vos šimtuose straipsnių. Ne ką išsamesni ir kiti sovietmečiu išleisti darbai, pvz., Chaimo Lemcheno *Rusų–lietuvių kalbų žodynas* (1944, 1955; 1962, 1971), Broniaus Piesarsko, Broniaus Svecevičiaus *Lietuvių–anglų kalbų žodynas* (1969, 1979), Dovydo Šlapaberskio *Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* (1954, 1963). Marijos Katilienės ir kt. *Prancūzų–lietuvių kalbų žodynas* (1957, 1976). Kiek daugiau informacinės vertės galima įžiūrėti tik Antano Lyberio *Lietuvių–rusų kalbų žodyne* (1988), pvz.:

dirva 1. (*suartas laukas*) нiва, пiшня; akmeniuota d. каменiстая нiва [пiшня]; **2.** (*dirvožemis*) пiчва; suarti ~ą вспахати пiчву; **3.** paruošti ~ą *prk.* подготоvить пiчву

Po 1990 m. Lietuvos žodynininkai ėmė žiūrėti ir į rimtus leksikografijos reikalavimus, keliamus daugiausia Vakarų Europoje. Tačiau, kaip yra ištyrusi Lina Gaižauskaitė (2012, 145), atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę „beveik visą dešimtmetį buvo leidžiamos pakartotinės dvikalbių žodynų laidos“ (jos sudarė apie trečdalį visų tuo metu pasirodžiusių veikalų). Antruoju nepriklausomos Lietuvos dešimtmečiu pradėjo pirmauti ne tik pakartoti ar šiek tiek patobulinti, o jau naujai parengti žodynai (pvz., 2001–2006 m. išleista net 114 žodynų, iš kurių net 88 buvo sudaryti naujai, o 2007–2010 m. – naujai parengti 34 žodynai (t. y. 73,9 proc. visų dvikalbių žodynų)“.

Be to, šiuo metu, taikant modernias technologijas, pradėta rengti naujo formato skaitmeninius dvikalbius žodynus (pirmasis lietuvių–anglų–lietuvių, lietuvių–vokiečių–lietuvių kompiuterinis žodynas *WinLed* parengtas 1999 m.). Nors skaitmeniniai žodynai ir ėmė kelti tam tikrą grėsmę tradicinei leksikografijai, o ŠIANDIEN popierinių žodynų populiarumas jau gerokai pakritęs, per 30 metų išleista daugiau kaip 300 bendrųjų tradicinių dvikalbės leksikografijos veikalų (apie 78 proc. visai naujų). Iki šiol dominuoja dvikalbiai žodynai su anglų kalba. Dalis iš jų perleisti, mažai tetaisyti (pvz., B. Piesarsko, B. Svecevičiaus *Lietuvių–anglų kalbų žodynas* (1997), yra tik perleistų žodynų su vokiečių ir rusų kalba. O štai B. Piesarsko *Didysis anglų–lietuvių kalbų žodynas* (1998, 2000) buvo tikrai patobulintas iš esmės. 2006–2008 m. buvo visai naujai išleisti Danguolės Melnikienės *Didysis lietuvių–prancūzų kalbų žodynas*, Irenos Balaišienės *Prancūzų–lietuvių kalbų žodynas*. Pasirodė didesnių ar mažesnių žodynų ir su visai iki nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje nepopuliariomis kalbomis: čekų, danų, japonų, norvegų, suomių, vengrų. ŠIANDIEN dvikalbiai žodynai dažniausiai rengiami „siekiant užtikrinti tinkamą komunikaciją tarp dviejų bendruomenių, kalbančių skirtingomis kalbomis“ (Melnikienė, 2008).

Tai ar iš esmės skiriasi VAKAR ir ŠIANDIEN išleistų žodynų sandara? Pati žodyno sandara lyg ir niekuo nesiskiria: visuose yra trumpesnės ar ilgesnės pratarmės, teikiami žodyno sandaros, abiejų kalbų gramatikų, kartais ir fonetikos aprašai, vartojamų sutrumpinimų, šaltinių sąrašai. Daugiau žodynuose skiriasi žodžių ir apie juos teikiamos informacijos apimtis. Kiek žodžių sudaro žodynas, kaip jie pateikiami (ar kiekvienai darybos santykiais susiję žodžiai pateikiami atskiruose vieno ir to paties žodžio straipsniuose, ar žodžių lizdais), priklauso nuo autoriaus ar jų grupės pasirinkimo. Pavyzdžiui, štai kaip nevienodai išdėstyti beveik tie patys žodžiai, turintys šaknį *tėv-* (tokie, kaip *tėvai*, *tėvavardis*, *tėvažudys*, *tėvažudystė*, *tėvynė*, *tėvynainis*, *tėvinis*, *tėviškas*, *tėvonija* ir kt.): LAŽ (1997) šios šaknies 14 žodžių, pateikti 8-iuose

atskiuruose straipsniuose, iš kurių tik dviejuose galima matyti darybinius ryšius – tarp prievoksmio *tėviškai* ir būdvordžio *tėviškas*, *-a*, daiktavordžio *tėvonija* ir būdvordžio *tėvoninis*. LNŽ (penkios žodyno laidos per 15 metų – 2001–2016) yra 10 atskirais straipsniais pateiktų šios šaknies žodžių ir tik viename būdvordžio *tėviškas* straipsnyje nurodytas darybiškai su juo susijęs prievoksmis *tėviškai*. LLaŽ (1995) – yra 20 žodžių ir iš viso tik 2 žodyno straipsniai (*tėvai* ir *tėvas*) ir visi kiti antraštiniai žodžiai pateikti *tėvo* straipsnyje. VAKAR laikotarpio žodynuose elgtasi panašiai. Tiesą sakant, žodžių pateikimo būdas neturi didesnės vertės, tik svarbu, kad jis būtų suprantamas tam vartotojui, kuriam reikia suprasti kitos kalbos tekstus. Daug svarbiau žodyno straipsnio sandara. Čia galima pamatyti didžiulę įvairovę. Pvz., štai kaip *tėvo* problemą sprendžia įvairių žodynų sudarytojai:

B. Piesarsko, B. Svecevičiaus *Lietuvių–anglų kalbos žodynas* (1997):

tėvai *n pl* (4) parents; **~ų t.** forefathers {˘a:}

tėv/as *n* (3) father {˘fa:; parent; **šeimōs t.** father of family; *juok.* paterfamilias; **senėlis iš tėvo pūsės** paternal grandfather{˘fa:-}; **~ų ir vaikų problemà** generation gap; **Tėve mūsų** *bažn.* Lords Prayer; **dvāsios t.** *prk.* spiritual parent;...

J. Križinausko *Lietuvių–vokiečių kalbų žodyne* (2004) *tėvo* straipsniai visai striuki:

tėvai (4) Eltern *pl*

tėv/as (3) Vāter *m s, - ; ~o vārds Vāter(s)name m -ns, -n*

Bet plg. šių žodžių atitikmenų teikimą *Vokiečių–lietuvių kalbų žodyne* (1992):

Vāter *m -s 1.* tėvas; *er ist ~ von vier Kindern jis – keturių vaikų tėvas; er ist ganz der ~ jis – gyvas tėvas; 2. prk.* tėvas, pradininkas; *der ~ der Kybernetik kibernetikos tėvas; der Heilige ~ šventasis tėvas (popiežius); 3. pl. psn.* protėviai, senoliai; *zu seiner Vatern heimgehen (versammelt werden) nukeliauti pas senolius, (pasimirti)*

Kiek gausesnę informaciją apie *tėvą* ir *tėvus* teikia a) *Lietuvių–norvegų kalbų žodynas* (2016) ir b) *Lietuvių–latvių kalbų žodynas* (1995).

- a) **tėvai ~vų** *sm pl 4 1.* (*tėvas ir motina*) forelder -en -dre *vaikas netēko ~vų* barnet mistet foreldrene sine; *~vų susirinkimas* foreldremote -t -r; *gyvėnti pas ~vūs* bo hos foreldrene sine; (*dem.*) *aĩ tėvo ~vėliai tebegyvi?* lever foreldrene dine fremdeles? **2.** (*protėviai*) forfar -en -fedre *čią mūsų ~vų t. gyvėno* her levde våre forfedre; *~vų kalbà* forfedrenes språk.
tėvas~vo *sm 3 1.* (*vyras, kuris turi vaikų*) far -en fedre *t. ir̃ sūnūs* far og sonn; *šeimōs t.* faren i huset; *Linos t.* Linas far {faren til Lina}; *mūms jīs būvo kaip t.* han var som en far for oss; *~vo giminės* slekten på farsiden; *iš ~vo pūsės* på farsiden **2.** (*met. pradininkas*) far -en fedre *medicinōs t.* medisinenens far;

idėjios t. ideens far 3. (rel.) far -en fedre, fader -en fedre Diėvas T., Diėvas Sūnūs, Diėvas Šventóji Dvasià Faderen, Sønner og Den Hellige Ånd; dvāsios t. skriftefar; Šventāsīs T. pave -n,-r

- b) **tėv//aĩ** (4) *dsk.* **1.** vecāki *dsk.*; vaikaĩ netėko ~vũ – bērni zaudēja vecākus; **2.** tėvi *dsk.*, sentėvi *dsk.*; ~vũ t. – tėvutėvi, senči
tėv//as (3) *arĩ parn.* Tėvs; tėtis; šeimōs t. – ģimenes tėvs; ~vo vārdas – tėva vārds; tĩkras t. – ģsts tėvs; Šventāsīs T. – Svėtāis Tėvs (*Romas katoļu baznīcas pāvests*); sukalbėti „Tėve mūsų“ – /no/skaitīt tėvreizi

Kokias išvadas galėtų siūlyti visa ši VAKAR ir ŠIANDIEN žodynų įvairovė?

VAKAR laikotarpio lietuvių dvikalbiai žodynai yra pasyvieji. Juose dažniausiai teikiami gryni leksiniai pagrindinės kalbos atitikmenys, labai mažai papildomos informacijos. Tačiau ir šiandieniniai toli gražu ne visi žodynai gali būti laikomi aktyviaisiais, nes ir tarp pastaraisiais metais išleistų žodynų esama tokių, kuriuose nepadaugėjo nei semantinės, nei gramatinės, nei stilistinės informacijos. Plg. dvi faktiškai tų pačių žodžių (veiksmažodžio ir daiktavardžio) poras, randamas Vilniaus universiteto Skandinavistikos centro išleistuose žodynuose:

Danų—lietuvių kalbų žodynas (2013):

springe [ˈsbrɛŋə], **sprang** [ˈsbrɑŋ], **sprunget** [ˈsbrɑŋəɔd] *verb.*: 1) šokti; šokinėti; 2) šuoliuoti; ~**fra**: 1) peršokti, šokinėti nuo viena prie kita; 3) atsisakyti, nebetęsti (*ko*); ~ **i luften**: išlėkti į orą, sprogti; ~**op**: pašokti; (iš vietos); **over**: 1) peršokti; praleisti; ~**ud**: 1) iššokti; 2) išsprogti; išsiskleisti (*apie augalus*); 3) atsiskleisti, kas esąs

topp [ˈtʌb], **-pen**, **-pe** *sub.*: 1) (*medžio, kalno*) viršūnė; 2) viršus; 3) sukutis, vilkutis (*žaislas*); 4) palaidinė be rankovių; **fra** ~ **til tå** nuo galvos iki kojų.

Norvegų—lietuvių kalbų žodynas (2018):

springe *v sprang, sprunget* **1.**(pa)šokti, šoktelėti, šokinėti, šokčioti, strýktelėti, strýkčioti ► *springe ut av bilen* iššokti iš automobilio; peršokti (per) kliūtį; *han sprang fram fra skjulestedet* sitti jis išsoko iš savo slėptuvės; *prisen sprang i været* kainos šoktelėjo į viršų; *springe fra et emne til et annet* šokinėti nuo vienos temos prie kitos
2. bėgti, bėgioti ► *springe om kapp* bėgti lenktynių; *spring ut og hent avisa, er du snill* būk geras, nubėk atnešti laikraščio
3. (su)sprógti, (su) trūkėti, (su)plýšti ► *brua sprang i lufta* tiltas buvo susprogdintas; *båten sprang lekk* valtis prakiuro ■ **springe fram** **1.** kýšoti, išsikišti **2.** pasiródyti; **springe opp** atsidarýti, atsivėrti, atsilapóti; **springe ut** **1.** skleĩstis, išsiskleĩsti, (iš)sprógti ► *blómstene har sprunget ut* žiedai išsiskleidė; pražydo gėlės **2.** Ištekėti, turėti prādžią (*apie upę*) **3.** kilti ► *problémer som springer ut av sosiál ulikhet* problemos, kylančios dėl socialinės nelygybės

topp *m1* **1.** viršūnė, viršus ► *tóppen av isfjellet* ledkalnio viršūnė; *tóppen fra skápet* spintos viršus **2.** galvą, makaulė *han er klar i toppen* jo galva šviesi, jo galva blaivi, jis blaivus **3.** marškinėliai, palaidinukė **4.** kuódas **5.** maksimumas, daugių daugiausia ► *tóppen to døger* ne daugiau kaip{daugių daugiausia} dvi dienos **6.**

viršūnė, aukščiausias laipsnis, {tāškas), ribà *tóppen av fúllkommenhet* tobulybės viršūnė; *tallet på ulykker nådde en ny topp i august* rugpjūčio mėnesį užfiksuotas rekordinis nelaimingų atsitikimų skaičius 7. vadaĩ, rykľiaĩ ► *tòppene i nàringslivet* verslo rykľiai ■ **fra topp til tå** nuo galvos iki kojų; **gå til topps** nugalėti, laimėti, pasiekti geriausia rezultatą; **nei, dette er tóppen!** 1. viršūnė 2. (čia) geras! **på topp** aukšto lygio ► *humóret er på topp* nuotaika kuo geriausia labai gerai **på tóppen av det** be viso to; **ti på topp** geriausiųjų, populiariausiųjų dešimtukas; **være i tóppen** būti tarp geriausiųjų; **være på tóppen** 1. būti geriausiam 2. būti puikios formos

Taigi ne laikas (VAKAR ar ŠIANDIEN), o žodynų autoriaus (-ių) tikslai, nusiteikimas ir kompetencija lemia pasirinktą žodyno tipą ir jo vertę. Nuo visų šių dalykų (o ypač nuo autorių kompetencijos, gebėjimo labai gerai mokėti abi kalbas) priklauso, kiek žodyne pateikiama gramatinės, fonetinės ar semantinės informacijos ir iliustracinės medžiagos (štai kodėl dano Ebbe Flatau sudarytas mokomasis *Danų–lietuvių kalbų žodynas*, kurio ketvirtąjį leidimą redagavo Loreta Vaicekauskienė, primena VAKAR laikų leksikografinius darbus). ŠIANDIEN, be abejo, visų vartotojų teigiamiau vertinami tie žodynai, kuriuose informacijos ir iliustracinių pavyzdžių yra gausiau, kur iliustracijų dalyje pateikiami ne tik frazeologiniai, bet ir dažniausi laisvieji junginiai, kurie ir padeda atskleisti įvairias pagrindinės kalbos žodžių reikšmes ar jų niuansus.

Literatūra

Gaižauskaitė Lina 2012, Dvikalbių žodynų leidyba Lietuvoje (1990–2010), *Knygotyra* 59, 140–159.

Jakaitienė Evalda 2005, *Leksikografija*, Vilnius: Mokslas.

Melnikienė Danguolė 2008, Dvikalbių žodynų tipologija: skirstymo pagal apimtį kriterijai ir jų pagrįstumas, *Kalbotyra* 58(3), 88–96.

Melnikienė Danguolė 2009, *Dvikalbiai žodynai Lietuvoje: megastruktūros, makrostruktūros ir mikrostruktūros ypatumai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Берков Валерий Павлович 1996, *Двуязычная лексикография*, СПб: Изд-во Санкт-Петербургского университета.

Aldona Paulauskienė. KAS YRA GRAMATIKA?

Norint atsakyti į šį klausimą, reikia nustatyti gramatikos vietą tarp kitų mokslų. Dabar labai dažnai girdime sakant *tikslieji* ir *humanitariniai* (ar *socialiniai*) *mokslai*. Net mokinius, pasirinkusius tuos „tiksluosius“ mokslus, vadiname *tiksliukais*. Taigi jau turime įkaltą į sąmonę *tiksliųjų* ir *netiksliųjų* mokslų priešpriešą, kai juos reikėtų klasifikuoti į *žmogaus ir gamtos mokslus*. Žmogaus kūnas priklauso gamtos mokslams, o siela ir protas, filosofija, kalba ir mąstymas, kūryba, gramatika ir matematika – tai jau žmogaus mokslai. Kas negirdėjęs sakant, kad filosofija yra visų mokslų motina, o mes drąsiai galime sakyti, kad matematika, žmogaus proto produktas, yra ne tik visų mokslų, bet ir visos žmogaus veiklos tarnaitė. Kalbotyra ir literatūros mokslas taip pat, reikalui esant, naudojami matematika. Geras tarmių ir matematinės statistikos išmanymas padėjo Aleksui Girdeui įrodyti, kad Kristijono Donelaičio *Metų* eilėdara yra savita toninio ir metrinio hegzometro sintezė. Ričardo Montegiu gramatika, paremta matematine logika, tyrusi kalbos semantiką, priartėjo prie semiotikos ir programavimo kalbos. Gramatika reikalinga žmogaus esmei suvokti, bet didžioji dauguma žmonių, net kalbininkų, savo esmei tirti neturi potraukio, nemato gyvo reikalo arba tiesiog yra negabūs.

Reikia manyti, kad gramatikos reikšmę žmogui ir jo gyvenimui visuomenėje jau buvo suvokę senovės graikai. Demokrito, nustačiusio *neskaidomų atomų* (materijos) opoziciją *niekam*, kalbotyros darbų likę tik pavadinimai. Tarp jų yra ir pavadinimas *Apie gerai ir blogai skambančias raides*. Taigi graikams gramatika prasidėjo nuo raidės, dar neatskirtos nuo tariamo garso – *γράμμα* (gramma) ir formavosi kartu su poreikiu skaityti ir rašyti – *γραμματική* (grammatikė). Studijuojant garsus ir jų ženklus (raides) buvo sukurtas pirmasis gramatikos modelis. Iš gausių Platono dialogų du – *Kratilas* ir *Sofistas* – skirti kalbotyrai. *Kratilą* skaičiau puikiai išverstą Manto Adomėno, to paties žmogaus, kuris lietuvių kalbą lygino su esperanto ir vadino netinkančia filosofijai. Sunku suprasti gimtosios kalbos niekinimo motyvus taisyklingai kalbančio žmogaus ir puikiai išvertusio Platono *Kratilą*, kur gražiai dėstoma Sokrato filosofija apie garsus ir daiktų pavadinimų tikrumą. Ten Hermogenas, Kratilo mokinys, yra tik tam, kad Sokrato filosofijai suteiktų dialogo formą. Prie M. Adomėno vertimo pridėta Naglio Kardelio lingvistinė studija verčia manyti, kad ne morfema yra mažiausias reikšminis kalbos vienetas, o garsas (fonema).

Graikai turėjo daug eiliuotų tekstų, todėl jiems rūpėjo ne tik raidės (garsai), bet ir skiemenų kokybė. Metrikos (eilėdaros) specialistai atliko subtiliausias šios srities tyrimus, o mokyklose mokyta ne tik raidžių, bet ir skiemenų. Todėl graikai turėjo ir terminą *γραμματική τέχνη* (grammatikė tèchnè) – gramatikos menas. Antikoje filosofija, gramatikos

teorija ir gramatikos mokymo praktika rėmė viena kitą ir tai buvo suvokiama kaip humanitarinio auklėjimo visuma. Antikinė gramatika savo uždavinius ir tikslus formulavo taip: gramatikos mokymasis duoda žmogui pasaulio pažinimo raktą, padeda reikšti savo mintis ir visuomeninę ideologiją. Ir reikia pripažinti, kad per daugelį šimtmečių įvairiose Europos šalyse tradicinė sinchroninė gramatika šias funkcijas vykdė priklausomai nuo to, koks buvo raštingumas, kalbos situacija, mokyklų tradicija ir ideologija.

Kai žmogus į pasaulį žiūri pro teleskopą, mato ne tik tai, kas iširta, bet ir neištirtąją begalybę, į kurią jį veda siekimas pažinti. Neištirtąją begalybę jis mato ir žiūrėdamas pro mikroskopą. Paprastas daiktų skaičiavimas dar ne matematikos mokslas. Matematikos mokslas atsiriboja nuo konkrečių daiktų, ir skaitvardžiai čia vartojami ne daiktų skaičiui žymėti, o kaip mokslo sąvokos, kaip abstrakcijos. Todėl kalbos skaitvardžių matematiniam mąstymui neužtenka, reikia papildomų ženklų, raidžių, formulių ir net begalybės ženklo ∞ . Gramatikos moksle taip pat yra begalybė. Į tikrąją gramatikos mokslą galima panirti stačia galva ir nebenorėti išnerti, nes dar daug nepažintų dalykų pačioje žmogaus esmėje. O žmogų, anot Biblijos, Dievas sukūrė pagal savo paveikslą. Ir tikriausiai žmogus, ieškodamas savo esmės, neatsigręš į beždžionę, o eidamas į begalybę, išgirs tą kuriamąjį ŽODĮ ar bent ims tikėti, kad pradžioje buvęs ŽODIS. Tik gramatikos mokslui daugiau negu kitiems mokslams eiti į begalybę trukdė ir trukdo praktikos poreikiai, nesutampantys su idealia mokslo forma.

Kartą, kalbėdamasi su Palangos mokyklos baigiamosios klasės mokiniais ir agituodama juos stoti į lituanistiką, paklausiau: *Kam iš visų disciplinų įdomiausia yra gramatika?* Pakilo tik viena ranka, o visi ėmė juoktis, nes pakėlęs ranką mokinys penkių balų sistemoje vos trejetą sugeba gauti. Niekam nepatinka gramatika kaip taisyklių rinkinys. Latviai sako: *Tika tika gramatika/ Maziem berniem nepatika*. Manau, kad versti nereikia. 1989 m. Latvijoje vyko konferencija, skirta vidurinės mokyklos kalbos mokymo vadovėliams. Joje perskaičiau pranešimą *Grammatikas teorija vidusskolā*, kuriame aiškinau, kiek mokykloje reikėtų teorijos greta įkyrėjusių taisyklių. Tiesiog iš tribūnos mano pranešimą pasiėmė spausdinti *Skolotāju Avīzes* 'Mokytojų laikraščio' redaktorius. O štai akademikas prof. Zigmas Zinkevičius, buvęs kadaise ir mano mėgstamiausias dėstytojas, 1980 m. studentus dar mokė taip: „Gramatikos paprastai skirstomos į praktines ir teorines, arba mokslines. Pirmosioms rūpi praktiniai kalbos taisyklių mokymo arba kalbos norminimo tikslai, o antrosios siekia kalbinės tiesos, t. y. stengiasi išsiaiškinti, kas ir kodėl kalboje yra taip, o ne kitaip ir praktiniais klausimais mažai tesidomi“ (Zinkevičius 1980, 8). LKE tiesiog prie XXI a. slenksčio (1999) liaupsino Augustą Šleicherį, kuris su jam būdingu sistemiškumu aprašęs lietuvių kalbos struktūrą, ir tai buvusi „pirmoji mokslinė gramatika, turėjusi didžiulį poveikį vėlesnėms lietuvių kalbos

gramatikoms. Antanas Baranauskas 1870 m. ją išsivertė į lietuvių kalbą ir naudojosi dėstydamas Kauno kunigų seminarijoje“ (LKE, 558). Keisti šie anachronizmai.

XX a. antrojoje pusėje mano dėstytojai jau reikėjo žinoti, kad grynai praktinės gramatikos, kurioms rūpi tik taisyklių mokymas, tinkamos mokytis lietuvių kalbos kaip svetimosios, o tos, kurios skirtos savosios kalbos mokymuisi ar jos norminimui, turi būti kitokios, joms turi rūpėti, kas kalboje yra *taip, o ne kitaip* ir dar *kodėl*. Jis nebuvo girdėjęs ir apmąstęs, ką iš tiesų nagrinėja gramatika, kad „[g]ramatika nagrinėja kalbą kaip išraiškos būdų sistemą; „gramatiškas“ reiškia „synchroniškas“ ir „reikšminis“, ir kadangi jokia sistema neapėmia iškart kelių laikotarpių, reikia manyti, kad tokio dalyko kaip „istorinė gramatika“ nėra: tai, kas taip vadinama, iš tikrųjų yra ne kas kita, kaip „diachroninė kalbotyra“ (Saussure 1916, cit. iš Stundžia, Perkauskytė 2014, 171).

Ir enciklopedistams ant XXI a. slenksčio jau reikėjo žinoti, kad A. Šleicheris, gerai nemokėjęs lietuvių kalbos, negalėjo sistemaiškai aprašyti jos struktūros. A. Baranauskas bendravo su A. Šleicheriu, išsivertė jo gramatiką, bet kalbos mokymui ji buvo netinkama. Todėl reikėjo pačiam pasirašyti gramatiką. A. Šleicheris buvo gabus ir garsus savo laiko mokslininkas. Jis rekonstravo indoeuropiečių prokalbę ir ja kūrė pasakėčias, nors paskui pasirodė, kad prokalbės rekonstruoti neįmanoma. Mano nuomone, pirmąją mokslinę lietuvių kalbos gramatiką reikia laikyti sinchroninę Danieliaus Kleino *Grammatica Litvanica* (1653), nes D. Kleino gimtoji kalba buvo lietuvių, kaip dvasininkas jis gerai mokėjo senąsias graikų, lotynų ir hebrajų kalbas ir naująsias – vokiečių, prancūzų, lenkų. Jam buvo gerai pažįstami antikinių kalbų gramatikų rašymo principai ir tikslai.

Didžiausiu A. Šleicherio nuopelnu istorinei kalbotyrai ir lietuvių tautai reikia laikyti ne jo gramatiką, o visų K. Donelaičio raštų parengimą ir išleidimą Rusijoje 1865 m., kai caro įsakymu Lietuvoje jau buvo įvestas spaudos draudimas. Liudvikas Rėza, rengdamas K. Donelaičio *Metus* ir versdamas į vokiečių kalbą, juos trumpino. A. Šleicheris iš tikrųjų buvo garsus savo meto filologas, Jenos universiteto profesorius ir Rusijos MA narys. Todėl ir galėjo visus K. Donelaičio raštus pateikti kaip medžiagą lietuvių ir slavų santykiams tirti.

Buvau paprašyta čia pakalbėti apie savo dėstytojų morfologiją, o štai kalbu apie gramatiką, nes lietuvių kalbos morfologija gali būti dėstoma kaip kalbos dalių mokslas ir apimti beveik visus kalbotyros lygmenis. Juk kalbos dalys skiriamos pagal tris principus: pagal reikšmę (semantika), pagal formas (paradigmatika) ir pagal funkcijas (sintagmatika). Tačiau reikia atsiminti, kad labiausiai kalbos skiriasi morfologija: vienos turi sudėtingą linksnio morfologinių formų sistemą, kitos – paprastą, vienos kalbos turi sudėtingą laikų formų sistemą, o kitos paprastą, kai kurių morfologinių kategorijų yra vienoje kalboje, o kitoje nėra, bet nėra nė vienos kalbos, kuri turėtų trūkiną semantiką ar sintaksę (Степанов 1981, 5).

Todėl sintaksė ir semantika yra tai, kas vienu pamatu leidžia gretinti kalbas, aprašyti jų formas, kurti kalbų tipologijos mokslą ir versti iš vienos kalbos į kitą.

Nelengva buvo man morfologiją dėstyti, remiantis XX a. kalbotyros mokslu, kai Lietuvoje buvo mokslu laikoma tik istorinė gramatika, bet įmanoma. Aš ir pati supratau, ir radau parašyta, kad gramatikos mokslo objektas yra visa kalbos sinchroninė sistema, kurią sudaro semantinis, sintaksinis, morfologinis, morfonologinis, fonologinis ir papildomas komunikacinis pragmatinis komponentai, o kalbininkų tikslas tirti šių komponentų sandarą ir tarpusavio ryšius (Heidolph et al. 1981). Tada supratau, kad įmanoma parašyti mokslinę sinchroninę gramatiką tiek akademinę, tiek ir mokyklinę, nes ji galėjo būti ne tik mokslinė, bet ir norminė.

Kai lietuvių kalba jau senokai išduota ir palikta atvira buvusioms ir naujoms svetimybėms, neraštingumui, kai interneto bendruomenė apskritai kalba, nepaisydama normų, negalėčiau dirbti taip, kaip dirbau XX a. Man baisios Ritos Miliūnaitės monografijoje *Kalbos normos ir jų savireguliacija interneto bendruomenėje* (Vilnius, 2018) pacituotos štai tokios pranašystės:

1. „<...> futurologai jau dabar pranašauja ateisiant *postraštingąją* visuomenę, kurioje daugialypės terpės technologijos, plėtojantis neuromokslams, pasikeis tokia linkme, kad dalijantis informacija gebėjimas skaityti ar rašyti nebebus būtinybė“ (Miliūnaitė 2018, 131);

2. „<...> kalba internete patiria didelį poveikį daugeliu aspektų, pradedant naujų vartojimo sričių, žanrų ir bendravimo būdų atsiradimu ir baigiant kalbos kultūros lygio smukimu, taip pat kalbinių kompetencijų (pvz., rašybos, skyrybos, kalbos etiketo ir t. t.) transformacijomis“ (ten pat, 133);

3. „Kai vyrauja rašytinė elektroninės komunikacijos forma, o bendravimas esti bekūnis, tampa ne tokios svarbios arba visai nesvarbios kitos tradicinį bendravimą lydinčios žmogaus ypatybės – balso tembras, intonacijos ir akcentas, veido išraiška ir gestai“ (ten pat, 134).

Tai juk dabar ir plika akimi matyti, kad technologijos žudo žmogaus esmę, nes nuo pradžios mokyklos jau vaikai maitinasi interneto kalba. Tai ką daryti, kai savo jau padarei, o nei tavo, nei tavo bendraminčių balso niekas neišgirdo, negirdi ir nenori girdėti? Blieka tik kaip aktoriui, suvaidinusiame savo vaidmenį, pasitraukti nuo scenos.

Literatūra

Heidolph Karl Erich, Flämig Walter, Motsch Wolfgang 1981, *Grundzüge einer deutschen Grammatik*, Berlin: Akademie-Verlag.

LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*, parengė Kazys Morkūnas, redagavo Vytautas Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Miliūnaitė Rita 2018, *Kalbos normos ir jų savireguliacija interneto bendruomenėje*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Stundžia Bonifacas, Perkauskytė Lina (sud.) 2014, *Bendrosios kalbotyros kursas / Ferdinand de Saussure*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Zinkevičius Zigmantas 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mokslo.

Степанов Юрий 1981, *Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика*, Москва: Наука.

**Vitas Labutis. LIETUVIŲ KALBOS SINTAKSĖS DALYKAI VILNIAUS UNIVERSITETE
1940–2020 M.**

Apibūdinti XX a. vidurio lietuvių kalbos sintaksės reikalus sunkiai įmanoma nepaminėjus šios srities Jono Jablonskio darbų. Didesnę ar mažesnę J. Jablonskio darbų įtaką pripažino daugelis tradicinių lietuvių kalbos sintaksės tyrėjų bei dėstytojų.

Pranas Skardžius – sintaksės dėstytojas 1940–1944 m.

Dar nepriklausomos Lietuvos sprendimu iš Kauno į Vilnių perkeliančiam Humanitarinių mokslų fakultetą, bendroje Lietuvių kalbos ir literatūros katedroje dirbo tik vienas kvalifikuotas kalbininkas – doc. Pranas Skardžius. Kaune nuo 1928 m. jis buvo dėstęs beveik visus pagrindinius dalykus lituanistams. Vilniuje (greičiausiai nuo vasario 15 d.) trečio kurso studentams jis skaitė, matyt, tik dalį sintaksės kurso dar nekontroliuojamas okupantų valdžios.

1940 m. rudenį Lietuvoje, jau esant sovietų valdžiai, P. Skardžius per du semestrus dėstė visą sintaksės kursą, pavadintą kiek neįprastai – Istorinė lietuvių kalbos sintaksė. Iš tiesų, kaip matyti, po kelių dešimčių metų iš rankraščių prof. Alberto Rosino paskelbtame tekste, tai greičiau nėra tikra istorinė sintaksė, o tik su sintaksės tyrimų istorijos įžanga susietas dabartinės lietuvių kalbos sintaksės aprašas. P. Skardžius čia gana kritiškai vertina sakinio ir sakinio dalių logiką ar psichologiją grindžiamą požiūrį. Iš sintaksės P. Skardžius paskelbė dar vieną straipsnį apie veiksnių ir tarinių. Šiaip jo moksliniai interesai kryo į kitas sritis. Paskutinis jo darbas anuomet Lietuvoje – jau vokiečių uždarytame Vilniaus universitete pavykusi išleisti *Lietuvių kalbos žodžių daryba* (1944 m.).

Juozas Balčikonis – sintaksės dėstytojas 1945–1952 m.

Rekomenduotam J. Jablonskio Juozui Balčikonii lietuvių kalbos sintaksę lituanistams 1924–1927 m. teko dėstyti dar Kaune. Antrojo sovietmečio pradžioje, P. Skardžiui su būreliu žymių inteligentų pasitraukus į Vakarus, J. Balčikonį užgriuvo daugybė lituanistikos darbų – ir didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* leidimas, ir vadovauti Vilniaus universiteto katedrai, ir čia dėstyti kelis lietuvių kalbos dalykus.

Prof. J. Balčikonio sintaksės paskaitų kursą skaitytojai gali rasti doc. Aldono Pupkio paskelbtą *Rinktinių raštų* II tome. J. Balčikonis iš esmės laikėsi J. Jablonskio požiūrį. Tačiau pasamprotavo apie sakinį ir jo dalis pasitelkdamas dalį logikos ir psichologijos duomenų. Skirtingai vadino kai kuriuos sakinio tipus.

Paskutinių (1952 m.) J. Balčikonio skaitytų paskaitų kurso rūpestingus užrašus išlaikė neseniai Amžinybėn iškeliavęs prof. Arnoldas Piročkinas. Iš jų matyti, kad J. Balčikonis paskaitas koregavęs ir tikslinęs.

Sovietinei valdžiai nepavyko nė kiek palenkti principingą profesorių prisitaikyti prie jam svetimo režimo, tad jis buvo išgrūstas iš aukštosios mokyklos ir iš žodynų redakcijos. Jis nuolatos buvo kritikuojamas ir baramas ne tik žurnalistų, bet ir kai kurių jaunesniųjų kolegų.

Kazys Ulvydas – sintaksės dėstytojas 1954–1960 m.

Pašalinus iš Universiteto prof. J. Balčikonį, šalia kitų dabartinės lietuvių kalbos kursų gal porą metų sintaksę dėstė ir doc. Julija Žukauskaitė. Jai daugiau rūpėjusi metodika. O iš sintaksėi artimų darbų jos tyrinėti tik jungtukai.

Netrukus sintaksės dėstyti ėmėsi Lietuvių kalbos ir literatūros institute dirbęs skyriaus vadovas Kazys Ulvydas, studijavęs Kaune VDU.

K. Ulvydas sintaksę suprato plačiai – jai priskyrė ir vadinamųjų tarnybinių žodžių (prielinksnių, jungtukų ir dalelyčių) vartoseną. Studentus patraukdavo jo užsidegimas, sugebėjimas atskleisti dar netyrinėtus dalykus. Tačiau jis suspėdavo aptarti tik minėtų kalbos dalių vartosenos bruožus ir sakinio dalis. O visa kita palikdavo patiems pasirengti pagal J. Jablonskio darbus.

Šių pastabų autoriui K. Ulvydas galvą susuko netyrinėtomis lietuvių kalbos dalelytėmis. Iš jų nulipdytas ir diplominis darbas, vėliau – ir pirmoji disertacija.

Jonas Balkevičius – pirmasis „grynas“ sintaksės tyrėjas ir dėstytojas 1960–1998 m.

Subrendęs vidurinės mokyklos mokytojas, geras psichologas, neprilygstamas oratorius Jonas Balkevičius Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedroje pasirodė 1960 m. ir iš karto ėmė dėstyti sintaksę lituanistams. Matyt, šiam darbui būta rengtasi iš anksto. Po trejų metų išspausdinama jo *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*. Šį darbą J. Balkevičius netrukus virtuosiškai apgynė kaip disertaciją (dabartinė daktaro).

Daugiau kaip 10 metų niekas nedrįso katedroje konkuruoti su doc. J. Balkevičiumi plačiuose sintaksės baruose. Nors pretendentų ir būta.

1961 m. jaunas dėstytojas A. Piročkinas paskelbė straipsnį apie sujungiamuosius sakinius ir apie juos sėkmingai apgynė ir disertaciją. Jis dar parašė ir savitą brošiūrėlę apie priduriamąsias konstrukcijas. Bet netrukus A. Piročkinas išėjo į kitą katedrą.

O 1972 m. iš Kauno vakarinio fakulteto Lietuvių kalbos katedroje Vilniuje pasirodė Vitas Labutis, Kaune pagrindiniu darbu laikęs dėstomą sintaksę. Anoks čia konkurentas

sėkmingiausiai dirbančiam J. Balkevičiui. Tačiau šiam išitraukus į prodekano, o vėliau ir dekanı bei kitus organizacinius darbus, ima aiškėti, kad visur neužtenka savų rankų. Mokėjęs žmones perprasti, J. Balkevičius sintaksės krūvį pamažu ima dalytis su V. Labučiu. Be atviros konkurencijos ima sutartinai šioje srityje dirbti dviese.

XX a. viduryje Vakarų (ypač JAV) kalbotyroje atsiranda didelių permainų. J. Balkevičiui nelengva jas sekti, nors jų daugiausia būta sintaksėje. Tačiau 9-ojo dešimtmečio pradžioje pasirodo jo straipsnis „Sakinio pamatas – veiksmazodis“. Tai rodė, kad J. Balkevičius krypta verbocentrizmo pusėn.

Deja, klastinga liga 1988 m. privertė J. Balkevičių užsidaryti namuose. Rankų docentas dar nenuleido – 1998 m. paskelbė naujovišką sintaksės studiją – *Lietuvių kalbos predikacinių konstrukcijų sintaksė*. Ji dar mažai tyrinėta. Didysis sintaksės specialistas ir latvių kalbos žodynų autorius išėjo amžinybėn 2000 m.

Vito Labučio sintaksės darbai

Jeigu nelaikytume pirmuoju žingsniu į sintaksės pusę dalelyčių tyrimo, tai kitas V. Labučio kapstymasis vedė į kitą sintaksės sritį – žodžių ryšių ir junginių dirvonus. Čia šalia kelių smulkių straipsnelių ir konferencijų tezių 1975 m. V. Labutis paskelbė brošiūrą *Žodžių junginių problemos*. Deja, asmeninės bėdos šį darbą pasendino ir nutraukė.

Įsitraukus į viso sintaksės kurso papildymus, brendo sumanymas parašyti visą savaip interpretuojamą lietuvių kalbos sintaksės apibendrinamąjį darbą. 1995–1996 m. buvo paskelbta V. Labučio *Lietuvių kalbos sintaksė* (2-asis leid. 1998 m. ir 3-iasis 2002 m.). Šia tema buvo apginta ir habil. daktaro disertacija (1995 m.).

Paskum pasinerta į neaprepiamus sintaksės semantikos plotus. Deja, iš tos srities paskelbta tik keletas straipsnių ir recenzijų bei savitas darbas apie gabenimo veiksmazodžius, jų junglumą; dar rašyta apie valentingumo žodynus, apie beasmenių sakinių gretinimą lietuvių ir anglų kalbose ir kt.

Daugiau kaip pora metų su angliste Rasa Karaliūte praleista prie Martino H. Manserio *Anglų–lietuvių kalbų kasdienių frazeologizmų žodyno*, beieškant lietuviškų atitikmenų. Tai taip pat galima laikyti semantinės sintaksės knibinėjimu.

Kelios vasaros prabėgo ekspedicijose susižavėjus tarmių sintakse. Susikurpus specialią programėlę, su studentų būreliu pavaikščiota po Lazdijų, Radviliškio ir Utenos rajonų apylinkes. Surinkti tarmių faktai lieka trūnyti dėžėlėse Tverėčiaus gatvėje. O Lietuvių kalbos institute tarmių atlasai išėjo be sintaksės dalies. Vienas – lauke ne karys.

Blaškydamasis nuo vieno dirvono prie kito galop stumtelėjo į dar savitesnę sritį – funkcinę gramatiką. Adelės Valeckienės aprašytą anglų funkcinės gramatikos modelį nustelbė

Amsterdamo mokyklos junglumą apibūdinančios studijos (anglų kalba). Pabandyta jų koncepcijas taikyti ir lietuvių kalbai. Iš jų sukurtas funkcinės gramatikos specialusis kursas, skaitytas prieš pedagoginio darbo pabaigą ne vien savo, o ir Pedagoginiame universitete. Mažai vilčių ir šio kurso konspektams išvysti dienos šviesą.

Drįstu save laikyti pedagogu, o ne tikru mokslo žmogumi.

Kiti Lietuvių kalbos katedros sintaksės darbuotojai

V. Labučiu baigus savoje Katedroje dėstyti sintaksės dalykus (apie 2002 m.) šio nelengvo darbo ėmėsi Artūras Judžentis. Jam išvykus ilgon stažuotėn į Vokietiją, liko su sintaksės dalykais gerai susipažinęs V. Labučio rūpestingas asistentas Laimutis Laužikas. Jis rengė ir sintaksės pratybų dalį su Nijole Linkevičiene drauge išleistai knygelei. Tačiau XXI a. sintaksės reikalus Katedroje išsamiau tiktų aptarti kam nors iš jaunesniųjų kolegų.

Verta prie sintaksininkų priskirti ir doc. Bronių Dobrovolskį, rengusį įvairių sintaksės pratybų rinkinius vidurinėms mokykloms, tačiau jie gali praversti ir studentams.

Ne visai gražu nepaminėti ir Lietuvių kalbos katedroje kukliai keletą metų prieglobstį rasdavusio toli už Lietuvos ribų garsaus bendrosios kalbotyros specialisto Akselio Holvuto (Axel Holvoet) modernių gramatikos studijų, tarp kurių nemažai ir sintaksės srities darbų.

Tenka apgailestauti, kad nepavyko sava laikomoje Katedroje išugdyti sintaksės mokslo daktarų. Jų esama (ar jau tik buvę) Vilniaus pedagoginiame universitete, Kaune, Šiauliuose, Klaipėdoje ir Vokietijoje...

Sintaksės (ypač semantinės) mokslas įdomus, neišsemiamas, tačiau tai ir sudėtingas, nuolat naujų kelių ieškantis mokslas, reikalaujantis iš tyrėjo ne tik labai gerai išmanyti morfologiją, orientuotis leksikos semantikoje, turėti supratimą apie stilistiką ir teksto lingvistiką, suvokti bendrinės kalbos principus. Žinoma, visa tai įmanoma tik įdėjus daug kantraus darbo.

Regina Koženiauskienė. RETORIKOS TYRIMAI VILNIAUS UNIVERSITETE (PER STILISTIKĄ IR RETORIKĄ)

Mano pranešimo tema leistų kalbėti, kaip sakoma, *nuo Adomo ir Ievos*, nuo ankstyviausio VU retorikos mokslo gyvavimo periodo jėzuitų kolegijoje, įkurtoje 1570 m., prieš 450 m., taigi tiek metų ir retorikai VU. Retorikos disciplina buvo įrašyta į pačią pirmąją jėzuitų kolegijos programą. Tačiau išsiplėsti neleistų man skirtas laikas, todėl senuosius laikus priminsiu ir prisiminsiu tik tiek, kiek jie siejasi su mūsų Katedra. Pati pirmoji mokymo programa jėzuitų kolegijoje buvo tokia: gramatika (morfologija, po to sintaksė), toliau poetika drauge su stilistika, su šiomis buvo siejama ir leksika, frazeologija, ir pagaliau visas disciplinas vainikuojanti retorika. Savo apogėjų retorika pasiekė XVII a., kai VU prof. (tikro lietuvių žemaičio) Žygimanto Liauksmo lotynų kalba parašytos *Retorikos mokslo taisyklės* paplito po visus didžiuosius Europos universitetus. Jo knyga buvo perleista net 14 leidimų, tiko iki pat XVIII a. pabaigos. Kodėl ne ilgiau? Mat XIX a. dar tęsė retorikos mokslo tradiciją, tačiau, galima sakyti, išsilydė literatūros teorijos ir stilistikos moksluose, ir, žinoma, susiaurėjo. Tačiau man paskutiniuju penkmečiu, daugiausia dirbančiai su senųjų laikų tekstais, labai aiškiai juose matyti retorikos mokslo įtaka, randu dar nemaža jo pėdsakų ir XIX a. poezijoje.

Tačiau grįžtant prie dėstymo programos, retorikos kanoninė dėstymo programa nesikerta, o formaliai mums šiek tiek primena XX–XXI a. filologų lituanistų mokymo programą VU, išskyrus tą itin svarbų faktą, kad lotynų, vėliau lenkų kalbą prieš 80 metų pakeitė mūsų gimtoji lietuvių kalba. Tačiau, kad ir kaip vertintume ir lygintume, lietuviškoji retorikos mokykla daug jaunesnė (ji ne 80–metė, po kelių mėnesių 2021 m. jai sukaks tik 30 metų), iš visų vardytų filologinių disciplinų VU patyrusi, ko gera, daugiausia modifikacijų.

Oficialiai retorikos disciplina buvo įrašyta į programas, t. y. įgavo pilietines teises tik atgavus Nepriklausomybę. Malonu prisiminti, kad tai siejama su mūsų jubiliate – retorika atgimė Lietuvių kalbos katedroje ir joje gyvena ir aktyviai VEIKIA (šis žodis čia labiausiai tinka) iki šiol. Krikštatėviu, įskėlusiu kibirkštį, laikyčiau nepamirštamą mūsų prof. Juozą Pikčilingį, kurio stilistika išaugo ant retorinės stilistikos pamatų, bet paradoksas tas, kad retorikos nuopelnų, jos įtakos, nei jos vardo, nei autorių Profesorius dėl mums suprantamų priežasčių nė neminėjo.

Prof. J. Pikčilingis nei per paskaitas, nei savo knygoje nė karto nepaminėjo Kazimiero Bizausko veikalų, išleisto 1918 m., – tiesa, pavadinimas gali klaidinti: *Raštijos bei literatūros teorija*. Bet tik pavadinimas! Priminsiu, kad šio autoriaus pavardė neminėta dėl politinių motyvų: šis Nepriklausomybės akto signataras, buvęs užsienio reikalų ministras, buvo

sušaudytas sovietų, jo vadovėlis buvo išbrauktas iš bibliotekų katalogų, mums, tuomet studijavusiems, neprieinamas, giliai palaidotas specfonduose.

Šį svarbų veikalą miniu dėl to, kad K. Bizausko vadovėlis buvo ne tik pirmoji lietuviška stilistika, bet ir pirmas retorikos vadovėlis. Visoje Europoje pirmieji stilistikos vadovėliai nacionalinėmis kalbomis buvo rašomi retorikos pamatu, neišskiriant ir rusų tyrėjų. Visiškai suprantama, kodėl prof. J. Pikčilingis daugiausia ir nurodė tik tarpininkus – rusų stilistikos darbų autorius, vadovavosi jų rašymo metodika, kitaip tais laikais nė negalėjo būti.

Kai siekiau pirmojo mokslinio laipsnio, gyniausi jau „Mokslo“ leidyklos išleistą monografiją iš XVI–XVIII a. lietuviškų knygų prakalbų ir dedikacijų, prie manęs po gynimo V. Krėvės auditorijoje priėjęs Filologijos fakulteto Tarybos narys J. Pikčilingis, buvęs mano stilistikos dėstytojas, tarsi koks *deus ex machina* labai netikėtai dūrė pirštu į mane ir net išblyškęs nuo jaudulio kažkaip nenusakomai keistai tarė: „Tu dėstysi stilistiką!“ Visi manęs klausantys puikiai žinote, kad stilistika buvo jam visas gyvenimas, bet, matyt, nuojauta jam pasakė, kad vis tiek laikas ją perduoti kitam. Suprantama, jis pirmą kartą tai ištarė garsiai, bet ir pats, kaip dabar suprantu, išsigando. Tačiau nuojauta jo neapgavo, po šio priesako jis išgyveno tik pusmetį. Ne man vertinti, bet gal nuojauta Profesoriaus neapgavo, nes perskaitęs mano knygą, išgirdęs jos pristatymą per gynimą, matyt, suprato, kad iš esmės tai yra stilistikos dalykai, tik kiek kitaip negu jo pateikiami. Geranoriškai palaiminus tuomet ėjusiai pareigas Katedros vedėjai prof. Aldonai Paulauskienei ir dekanui bei rektoriui, ėmiausi vykdyti pareigas. Jaučiau, kad visa galva neriu į savo sritį.

Stilistikos dalyką buvau išklausiusi (ir teoriją, ir praktiką gana plačiai) būdama studentė, tačiau mano studijų metais J. Pikčilingio stilistika dar tik buvo rašoma, vadovėlio neturėjome. Bet Profesorius dėstė tai, ką rašė, taigi reikėjo tik gerai konspektuoti ir aktyviai dalyvauti pratybose. Pradėjusi dėstyti stilistiką, labai stropiai išstudijavau savo užrašus ir, žinoma, J. Pikčilingio dvitomę stilistiką, laikiausi jo sudarytos programos ir suformuluotų temų, bet negi studentiška kartosi jo mintis? Norėjosi eiti savu keliu, todėl kad mačiau stilistiką kaip neišskiriamą retorikos mokslo dalį. Turėjau naujų minčių ir sumanymų, kirbėjo noras dalytis atradimais su studentais ir mokslininkais, su fakulteto bendruomene. Tais pačiais 1991 m. gavau pirmą siūlymą skaityti retorikos fakultatyvą filologams lituanistams literatams (Lietuvių literatūros katedros vedėjos prof. Viktorijos Daujotytės prašymu). Dėščiau retoriką, bet vargo buvo daug: nei pirmtakų, nei knygų, nei programos. Tik vėliau, išėjus mano monografijai *Retorika. Iškalbos stilistika*, dėščiau jau visiems lituanistams, taip pat žurnalistams, teisininkams, kultūros istorikams. Didelį šios disciplinos poreikį rodė ir Filosofijos fakultetas, nes filosofija tiesiog neatskiriama nuo retorikos. Ir ne tik. Po parašytų retorikos monografijų retorikos disciplina tapo nebe įname, bet pilnateise Lietuvių kalbos

katedros disciplinų nare ir pageidaujama ne tik visų VU fakultetų, bet ir plačiosios visuomenės. Po *Juridinės retorikos* išėjimo ypač įsiminė platūs paskaitų ciklai, kuriuos skaičiau visos Lietuvos advokatams, teismų pirmininkams. Žengiau išmintu retorikos teorijos ir istorijos keliu, gilinausi į kitų Europos mokslininkų tyrimus, plėčiau problematiką, analizavau ne tik antikos oratorių, bet ir žymių pasaulio veikėjų, taip pat garsių lietuvių (ne tik senųjų amžių, bet ir šių dienų viešųjų kalbų sakytojų – politikų, teisininkų, žurnalistų) kalbas. Galutinai ši Lietuvių kalbos katedros disciplina įsitvirtino tik XXI a., išgyveno, tikra to žodžio prasme, Renesansą, kai tapo pripažinta ir reikalinga apskritai kaip bendramokslinė disciplina visų VU fakultetų studentams. Prisimenu, kai susirinkdavo pilna V. Krėvės auditorija ir kaip prašydavo priimti klausytis paskaitų už šimtuko brūkšnio atsidūrę klausytojai (ir ne tik VU, bet ir kitų aukštųjų mokyklų studentai ir dėstytojai). Nebepakako mano vienos laiko, paskaitų krūvis kartais siekdavo gerokai per tūkstantį valandų, tada į mokymo procesą įsitraukė jaunesni gabūs daktaro laipsnius įgiję mokslininkai Irena Smetonienė, Audrius Valotka, Marius ir Antanas Smetonos, Vilma Zubaitienė – visa plejada buvusių auklėtinių – Lietuvių kalbos katedros narių. Manau, ir šiems mokslininkams gilinimasis į retorikos mokslą padėjo augti, jie sėkmingai dalyvauja tarptautiniuose kognityvinės lingvistikos, moderniosios retorikos tyrimų projektuose. Čia reikėtų paminėti ir pačią jauniausią retorikos tyrėjų kartą, nemenką jų būrį – doktorantus, kurie tęsia mūsų visų darbus.

Ir mane pačią, dirbančią retorinės praktikos darbą iki pat šių dienų, verčiančią, komentuojančią ir analizuojančią senųjų amžių tekstus, neišsemiamas retorikos mokslas patikimai veda už rankos, su juo man drąsiau pažinti ir suvokti senuosius autorius.

Kai anksčiau sakiau, kad retorikos mokslas išsilydė, pateiksiu tokią analogiją: štai imkime aukso žiedą, žinoma, joks jis nebe žiedas, jei jį išlydysi, bet pats aukso lydinyš nepraranda vertės: iš jo galima pagaminti pagal laiko dvasią ir poreikius naują, dar modernesnį dirbinį, pritaikytą naujųjų laikų žmogui.

Vis dėlto labiau tiktų išardyto auksinio laikrodžio metafora. Juk su retorikos mokslu iš tiesų tai ir buvo padaryta. Atskiros tos laikrodžio dalys (viena iš jų stilistika) mums primena retorikos mokslą, bet pats laikrodis praranda pagrindinę savo funkciją – jis NEBEINA. Taip ir naujoji retorika reikalavo jos pagrindinių dalių, visų svarbiausių sraigtelių surinkimo į vieną mechanizmą, kad jis pradėtų funkcionuoti, eiti, veikti. Tiesa, retorika modifikavosi, modernėjo, neteko pirmykščio pavidalo, bet jos universalumas, vertė, reikšmė ir reikalingumas ne mažesnis. Vilniaus universitetą baigusios asmenybės dabar apskritai neįsivaizduoju be šio mokslo praktikos.

Kęstutis Bredelis. STUDENTŲ RENGIMAS MOKYTOJO DARBUI

Šių dienų situacija, nuotolinis mokymas verčia mus daug ką naujai apmąstyti, įvertinti ir prisitaikyti prie pakitusių sąlygų, atsakyti sau į klausimą, kiek prasmingas kompiuterinis-nuotolinis bendravimas, kuris dažnai didžia dalimi yra tik tikrojo bendravimo imitacija, nes kalbėtojas negali pajusti klausančiųjų reakcijos, emocijų, užmegzti gyvo kontakto su jais. Taigi mokytojo vaidmuo šiandien yra svarbus kaip niekada anksčiau, nes būtent mokytojo darbas be tiesioginio kontakto su mokiniu, be gyvo bendravimo beveik praranda prasmę.

Viešojoje erdvėje dažnai galime išgirsti ar perskaityti klausimų, koks galėtų būti šiuolaikinis mokytojas, dar daugiau galima rasti patarimų, atsakymų, komentarų, koks jis turėtų būti. Ne paslaptis, kad jauno žmogaus ugdymas priklauso nuo daugelio aspektų, todėl rasti vienareikšmišką atsakymą į klausimą, kokiomis savybėmis turėtų pasižymėti mokytojas, nelabai įmanoma. Daug kas priklauso nuo įvairių situacinių dalykų, kuriuos prognozuoti dažniausiai būna nelengva, ir bet koks išankstinis patarimas, pamokymas turi naudos tik tiek, kiek pats mokytojas sugeba tai pritaikyti savo praktikoje. Frankas McCourtas savo knygoje *Tamsta mokytojas* pasakoja apie situaciją, kaip jauna mokytoja praktikanė paprašiusi patyrusio kolegos patarimų. Pastarojo atsakymas buvo: „Išsiaiškink, kas tau patinka, ir tai daryk. <...> Klasė – tai scena, kurioje nuolatos vyksta dramos. Niekada nesužinosi, kokią įtaką turėjai šimtams moksleivių, kurie kasmet ateina ir išeina. Matysi, kokie jie išeina po pamokos – susimąstę, apsnūdę, pašaipūs, susižavėję, besišypsantys, sutrikę. Po keletu metų išsiauginasi jautrias antenas. Matysi, kada pasieki juos, o kada atstūmei“ (McCourt 2007, 298–299). Taigi galima teigti, kad mokytojas turėtų būti geras pedagogas ir psichologas, puikiai išmanytų dėstomą dalyką, pasižymėtų geromis asmeninėmis savybėmis ir pan. Vadinasi, būsimajam mokytojui (nesvarbu, ar tai būtų mokykloje dirbantis mokytojas, ar universiteto dėstytojas) labai svarbus ir dalykinis, ir pedagoginis-metodinis pasirėngimas, būtina bandyti kuo geriau pasiruošti įvairiems netikėtumams, kad ugdymo proceso metu būtų priimti tinkami ir teisingi sprendimai. Lietuvių kalbos didaktikos klausimai, pedagogų rengimas, universiteto dėstytojų bendradarbiavimas su mokytojais, jaunų žmonių ugdymas buvo aktualūs dėstytojams nuo pat Lietuvių kalbos katedros veiklos Vilniaus universitete pradžios. Tęsdami savo pirmtakų pradėtus darbus, didaktikos srityje daug nuveikė mūsų dėstytojai Pranas Gailiūnas, Adomas Šoblinskas, Bronius Dobrovolskis. Visi šios srities specialistai buvo įgiję vadybinės patirties dirbdami įvairiose Švietimo ministerijos institucijose, patys dirbo mokykloje ir tiesiogiai buvo susipažinę su įvairiomis švietimo aktualijomis.

Porą dešimtmečių didaktikos dalykus universitete dėstė docentas P. Gailiūnas. Savo paskaitomis, straipsniais, pratimų rinkiniais stengėsi perteikti studentams sukauptą

pedagoginę patirtį. Jo indėlių į mokytojų rengimą Vilniaus universitete vainikavo 1977 m. išleistas studijų vadovas aukštosioms mokykloms *Lietuvių kalbos metodika*. Šios mokymo priemonės pratarmėje išsikelti tikslai aktualūs ir šių dienų mokytojų rengimui:

„– padėti studentams įsigyti būtiniausių lietuvių kalbos mokymo vidurinėje mokykloje bendrosios metodikos žinių;

– padėti jaunam mokytojui išmokti metodiškai galvoti, susidaryti teoriškai pagrįstą individualią metodiką;

– formuoti mokytojų įsitikinimą, kad mokymas – kūrybinis darbas;

– teikti paramos bent kai kuriais klausimais (mokymo principų, naujų metodų bei techninių priemonių, mokinių kalbos ugdymo ir kt.) ir patyrusiems mokytojams“ (Gailiūnas 1977, 3).

Kelis dešimtmečius mokytojams, dėstytojams, studentams ir mokiniams metodines knygas, pratybų leidinius rengė didaktikos dėstytojas A. Šoblinskas. Universitete skaitomos paskaitos, darbas su studentais, nuolatinis bendravimas su mokytojais skatino docentą gilintis į svarbias pedagoginio gyvenimo aktualijas ir bandyti teikti reikiamą pagalbą, tirti lietuvių kalbos dėstymo problemas. Parašytos knygos *Veiksmažodžio stilistika* (1967 m.), *Stilistikos pamokos* (1973 m.), *Stilius, žanras, rašinys* (1976 m.), paskelbta nemažai straipsnių iš stilistikos, lietuvių kalbos dėstymo metodikos. Docento vadovėlis aukštųjų mokyklų lietuvių kalbos ir literatūros specialybės studentams *Lietuvių kalbos didaktika* (1987 m.) leido naujai pažvelgti į šią discipliną. Leido suvokti mokomąjį dalyką ne tik kaip mokymo metodų ir būdų perteikimą, bet ir atskleisti santykį su bendrąja didaktika, kitais pedagogikos ir psichologijos mokslais. Vadovėlio pratarmėje autorius teigia, kad bus „plačiausiai aptariami tie lietuvių kalbos programos skyriai, kurie patys reikšmingiausi arba mūsų mokyklose dar neturi dėstymo tradicijų, nesukaupta reikiama patirtis“ (Šoblinskas 1987, 3). B. Dobrovolskis, rekomendavęs šį lietuvių kalbos didaktikos vadovą studijuoti universiteto studentams, teigia, kad studentai ypač gerai vertino ir naudingą laikė rašomųjų darbų metodikos aptarimą, stilistikos mokymo rekomendacijas.

Neįkainojamas indėlis į lietuvių kalbos mokymą – daugiau negu pusšimtį metų B. Dobrovolskio kartu su Aleksu Girdeniu, Regina Koženiauskiene ir kitais bendraautoriais leisti vadovėliai įvairių klasių mokiniams. Iš šių knygų mokykloje mokėsi kelios Lietuvos gyventojų kartos. Docentas B. Dobrovolskis lietuvių kalbos mokymo metodiką Vilniaus universitete dėstė nuolatinių reformų ir permainų laikais (1990–2000 m.). Tuo metu lietuvių kalbos mokymo metodika iš privalomojo dalyko virto pasirenkamuju, tačiau, pasak docento, ją rinkdavosi palyginti daug studentų – daugiau kaip pusė kurso, iš metodikos buvo parašyta daug turiningų bakalauro ir magistro diplominių darbų. Tokį sėkmingą bendravimą su

studentais lėmė dėstytojo asmeninės savybės, pedagoginė patirtis ir mokomojo dalyko turinys. Prisimindamas dėstytojo darbą Vilniaus universitete B. Dobrovolskis džiaugėsi, kad pavyko pakeisti studentų požiūrį į metodiką, kaip nemėgstamą dalyką, kad dirbti su studentais buvo malonu ir įdomu: „Kūrėme pamokų scenarijus, tyrėme mokinių kalbą, nagrinėjome nepriklausomos Lietuvos, Vokietijos, JAV ir kitų šalių gimtosios kalbos vadovėlius, metodinius leidinius ir kt. Studentai pajuto, kad metodika – tai ne koks nors nuobodžių mokymo receptų rinkinys, o svarbus pedagoginės kūrybos instrumentas“ (Dobrovolskis 2019, 20).

Vienas iš svarbiausių dalykų būsimam mokytojui yra žmogaus ryšys su kitu žmogumi, nuoširdus bendravimas, dėmesys kiekvienam mokiniui. Kaip patarimas galėtų nuskambėti Broniaus Radzevičiaus romane *Priešaušrio vieškeliai* išsakyta mintis: „Užtruksime čia ilgai. Reikės į kiekvieną daiktą ir veidą atidžiai įsižiūrėti, kitaip nieko mes čia nepamatysime, nesuprasime“ (Radzevičius 1995, 6). B. Dobrovolskis, pasakodamas apie vieną atliktą tyrimą, yra minėjęs, kad mokytojai, paklausti apie svarbius jų profesijos žmonėms dalykus, akcentuoja gerą dėstomojo dalyko išmanymą ir meilę vaikams. Tačiau, docento manymu, yra svarbi ne tiek meilė, kiek mokytojo gebėjimas suprasti mokinį – tai ypač svarbi gerų mokytojo ir mokinio santykių, normalios mokinio savijautos mokykloje, sėkmingo mokymosi prielaida. Dirbdamas su mokiniais gali sužinoti daugybę dalykų, pakliūti į nenumatytas situacijas, rasti netradicinių problemos sprendimų – tai yra nuolatinė mokymosi, tobulėjimo veikla. Kalbėdamas apie savo pedagogines patirtis B. Dobrovolskis sakė: „Turėjau aš ir kitą gana iškilų metodikos mokytoją. Tas mokytojas buvo mokiniai. Iš jų per savo darbo mokykloje metus daug ko išmokau. Ko gero, aš iš jų daugiau negu jie iš manęs“ (Dobrovolskis 2019, 21).

Sakoma, kad geras pavyzdys užkrečia, kartais įdomus charizmatiškas mokytojas paskatina mokinį pasirinkti pedagogo kelią. Toks žmogus docento gyvenime buvo lietuvių kalbos metodikos kursų dėstytojas Ignas Jurkonis: „Mus, lėtapėdžius žemaičius, jis žavėjo dzūkišku temperamentu žaižaruojančiais dėstomojo dalyko akcentais. Ir šiandien ausyse tebeskamba dėstytojo frazės: dirbti su visais ir su kiekvienu; mokyti, o ne atlikti; klaidas taisyti nusikaltimo vietoje; skaitymas raiškus, bet neryškus; iš akcentavimo išėjo kartojimas; klasėje rankų miškas – puiku! ir pan.“ (ten pat, 20–21). Atsiimdamas jam skirtą kalbininko Petro Būtėno ir jo mokinės Aleksandros Kazickienės atminimo premiją docentas prisiminė nepamiršamojo dėstytojo pedagogines nuostatas: „Igno Jurkonio *credo* – mokinys turi suvokti kiekvieno darbo ir pratimo lavinamąją paskirtį, žinoti ne tik kaip ką atlikti, bet ir kodėl taip. Apie mokinį jis kalbėdavo nepaprastai šiltai, su meile ir pagarba, visada kažkaip savitai nušvisdamas. Jis įdiegė mums nuostatą pažinti ir suprasti vaiką, domėtis jo kalba, visus

metodikos projektus konstruoti dėmesingai paisant mokinio protinių ir fizinių galių, kuo dažniau per gimtosios kalbos pamokas suteikti mokiniui galimybę patirti pažinimo džiaugsmą. <...> Įsakmiai buvome skatinami rašinėlių gražinimo pamokų nepaversti vien rašybos klaidų taisymu, o daugiau dėmesio skirti minties raiškos būdams, be saiko nevirskauti prie rašinėlio trūkumų, o paskaityti daugiau pavykusių rašinių, jų ištraukų pavyzdžių, pasidžiaugti kad ir nedidele vaiko pažanga, net vienu kuo nors įdomiu sakiniu. Ir ne vieno mokinio, o kiek įmanoma didesnio skaičiaus“ (Dobrovolskis 2019, 21). Neabejotina, kad apie tokius savo mokytojus galėtų papasakoti dauguma pedagogo kelią pasirinkusių žmonių. Tokie pavyzdžiai įkvepia, norisi jiems prilygti, perduoti savo sukauptą patirtį kitiems. Prof. Viktorija Daujotytė, skaitydama pranešimą mokytojų lituanistų konferencijoje, sakė, kad mokytojas, per pamoką išgirdęs pranešimą, jog po valandos bus pasaulio pabaiga, turėtų mokiniams pasakyti: „Pertraukos nedarysime“.

Taigi, studentų rengimas mokytojo darbui yra sudėtingas, keliantis daug iššūkių, tačiau įdomus ir kūrybiškas procesas. Pastaraisiais dešimtmečiais didaktika besidomintiems studentams aktyviai talkina šio pranešimo autorius, padėdamas susiorientuoti nuolat kintančiame švietimo tendencijų pasaulyje. Vadovėlių rengimo tradicijas pratęsė Antanas Smetona ir Irena Smetonienė bei kiti kolegos. Mokytojų rengimas Vilniaus universitete pastaraisiais metais ypač sustiprėjo ir tikėsime, kad bus sėkmingai plėtojamas ir ateityje.

Literatūra

Dobrovolskis Bronius, Urnėžiūtė Rita (par.) 2019, Kalbininko Petro Būtėno ir jo mokinės Aleksandros Kazickienės atminimo premijos laureatas Bronius Dobrovolskis: „Vaikai yra teisūs, prašydami supratimo“, *Gimtoji kalba* 7, 19–23.

Gailiūnas Pranas 1977, *Lietuvių kalbos metodika*, Vilnius: Mokslas.

McCourt Frank 2007, *Tamsta mokytojas*, Vilnius: Tyto alba.

Radzevičius Bronius 1995, *Priešaušrio vieškeliai*, Vilnius: Viltis.

Šoblinskas Adomas 1987, *Lietuvių kalbos didaktika*, Vilnius: Mokslas.

Audrys Antanaitis. LIETUVIŲ KALBA: TARP TAUTIŠKUMO IR TARPTAUTIŠKUMO

Valstybinė lietuvių kalbos komisija
Gedimino pr. 60,
LT-01110 Vilnius, Lietuva
audrys.antanaitis@vlkk.lt

Lietuvių kalba XXI a. atsidūrė neįprastoje padėtyje, nes, viena vertus, jos vartojimo laukas plečiasi, globalėja, o, kita vertus, ir siaurėja, traukiasi. Todėl, kad, kaip teigia Laima Kalėdienė, nykstant aiškesnėms riboms tarp valstybinio ir nevalstybinio sektorių, išsitrina lietuvių kalbos vartojimo reglamentavimo ribos. Tai atsispindi beveik visose gyvenimo srityse, taip pat mokslo ir studijų erdvėje. Dėl tarptautiškumo prioriteto jau neabejojama, tačiau kyla klausimas, kur yra tarptautiškumo ir tautiškumo pusiausvyra? Kaip nepaversti tarptautiškumo plėtros tiesiog visuotiniu perėjimu prie anglų kalbos? Ar suvokiame, kad tarptautiškumas pirmiausia turi būti naudingas mūsų valstybei ir kurti pridėtinį produktą? Valstybės, tautos ir kalbos santykiai vėl tampa gyvybiškai svarbūs.

Tarptautiškumas – tai XXI a. siekiamybė, tačiau santykiai su lietuvių kalba kaip valstybine gali komplikotis, jei tarptautiškumas būtų įgyvendinamas jos valstybingumo sąskaita. Šiandien tie santykiai dar nėra labai aiškūs, nes nėra nusistovėję. Šią problemą iliustruočiau dviem pavyzdžiais.

Pirmasis pavyzdys. Lietuvos universitetų rektorių konferencija (LURK) 2018 m. kovo 13 d. pasiūlė taip pakeisti Valstybinės kalbos įstatymą, kad jis netrukdytų aukštųjų mokyklų vadovais tapti asmenims, nemokantiems valstybinės kalbos. Argumentas – dabar į aukštosios mokyklos vadovus negali pretenduoti pasaulinio lygio mokslininkai vadybininkai, o pats reikalavimas mokėti valstybinę kalbą pažeidžia laisvos darbo jėgos judėjimo principą ES. Todėl kandidatams į rektorius esą ir nederėtų taikyti reikalavimo mokėti valstybinę kalbą.

Svarstant šį klausimą LURK pozicija buvo, galima sakyti, bekompromisė, nes nė nebuvo ketinama atsižvelgti į teisinę ES ir Lietuvos sąrangą, nebuvo skatinama ieškoti kitų sprendimo būdų.

Kaip žinia, Konstitucijos 14 str. sako, jog „Valstybinė kalba – lietuvių kalba“. Taigi iš šio straipsnio išplaukiančios Valstybinės kalbos įstatymo nuostatos taip pat turi konstitucinį statusą, todėl reikalavimas, kad valstybės ir savivaldos institucijų, įstaigų, tarnybų vadovai, taip pat tarnautojai ir pareigūnai, policijos, teisėsaugos tarnybų, ryšių, transporto, sveikatos ir socialinės apsaugos bei kitų gyventojų aptarnavimo įstaigų vadovai, tarnautojai ir pareigūnai mokėtų lietuvių kalbą, yra konstitucinio lygmens reikalavimas.

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 1995 m. sausio 24 d. išaiškino, jog „Lietuvos Respublikos teisinė sistema grindžiama tuo, kad Konstitucijai neturi prieštarauti joks įstatymas ir kitas teisės aktas, taip pat ir Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys“. Todėl teigti, kad Lietuvos Respublikos konstitucinis reikalavimas mokėti valstybinę kalbą Lietuvos Respublikoje diskriminuoja kitus ES piliečius bei pažeidžia laisvą darbuotojų judėjimą ES, yra nepagrįsta. Išmokus valstybinę kalbą laisvam judėjimui jokių kliūčių nelieka, kitaip tariant, konstitucinis reikalavimas negali būti suprantamas kaip kokių nors galimybių ir teisių apribojimas.

EB sutarties 39 str. nurodo, kad „judėjimo laisvė reiškia, kad įdarbinimo, darbo užmokesčio ir kitų darbo ir užimtumo sąlygų atžvilgiu panaikinama bet kokia valstybių narių darbuotojų diskriminacija dėl pilietybės“. Straipsnyje nustatyta, kad ES darbuotojas turi teisę priimti darbo pasiūlymą, laisvai judėti po šalį, apsigyventi šalyje darbo tikslais ir vėliau ten likti, jei laikosi tam tikrų sąlygų. Viena iš sąlygų – valstybinės kalbos mokėjimas.

ES teisė lieka neutrali valstybių narių vidaus tvarkos atžvilgiu. Lietuvos valdžios institucijos, formuodamos savo viešojo sektoriaus ir įvairias užimtumo sistemas, remiasi savo teisinės sistemos nuostatomis.

Lygių galimybių įstatymas privalo užtikrinti, kad būtų įtvirtintos lygios teisės ir galimybės nepaisant lyties, rasės, tautybės, pilietybės, kalbos ir t. t. Todėl Lygių galimybių kontrolierius ir teigia, kad pagal lygių galimybių įstatymą „įstatymų nustatytas reikalavimas mokėti valstybinę kalbą“ nėra diskriminacija.

Minėtos LURK diskusijų metu nebuvo atsakyta į klausimus, kaip rektorius susipažintų su Lietuvos teisės aktais, kurių dalis į kitas kalbas neišversti? Anglišku versijų neturi aktualios įstatymų redakcijos, Vyriausybės nutarimai, Švietimo, mokslo ir sporto ministro įsakymai. Kas garantuotų, kad rektorius pramoks lietuvių kalbą per dvejus metus? Kas būtų, jei nepramoktų? Kokia kalba vyktų universiteto posėdžiai, kokia kalba būtų tvarkoma raštvedyba? Kaip rektorius bendrautų su kolegomis, studentais, kitų institucijų vadovais, kaip įsigilintų į Lietuvos aktualijas?

Kalbos mokėjimo reikalavimas nekliamas kviestiniams profesoriams, patarėjams, konsultantams. Tačiau kaip lietuvių kalbos galėtų nemokėti vadybininkas, tegul ir tokio aukšto rango kaip universiteto rektorius? Į šį klausimą Rektorių konferencijoje nebuvo atsakyta.

Antrasis pavyzdys, susijęs su tarptautiškumo ir tautiškumo ribų nykimu, yra lituanistinių tyrimų tarptautiškumo klausimas, kuris, pasak Laimučio Bilkio³⁰, „suvokiamas

³⁰ <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/nuomones/laimutis-bilkis-kodel-valstybei-ir-visuomenei-svarbus-lituanistikos-darbai-stumiami-i-paribus-18-948398>.

labai formalizuotai, jo vaikantis perspaudžiama, o valstybei, tautai svarbūs lituanistikos darbai paliekami paribiuose. Nors jau nuo Nepriklausomybės pradžios tvirtinome, kad valstybės reikalas yra leisti fundamentaliuosius lituanistikos veikalus: akademinę gramatiką, mokslinius žodynus, dabartinės lietuvių kalbos žodynus, šiandien padėtis nėra džiuginanti. Nei Nepriklausomybės metu paruoštos gramatikos, nei Bendrinės kalbos žodyno neturime arba dar neturime. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2017 m. spalio 4 d. įsakymu patvirtintame „Kasmetinio universitetų ir mokslinių tyrimų institutų mokslinių tyrimų ir eksperimentinės plėtros ir meno veiklos vertinimo reglamente“ nustatomas mokslinių darbų vertinimas taškais. Už tarptautiniu mastu pripažintos mokslo leidyklos išleistos mokslo monografijos autorinį lanką reglamente skiriama 15 taškų, kitos leidyklos išleistos monografijos autorinį lanką – 7 taškai, už mokslo straipsnį tarptautiniame žurnale – 5 taškai, kitame recenzuojamame žurnale – 2 taškai. Moksliniai žodynai išvis neminimi tarp mokslo darbų“. Todėl, kaip teigia L. Bilkis, „Lietuvos vietovardžių žodynas, kuris *de facto* yra mokslo tiriamasis darbas, <..> vertinamas 7,5 karto mažiau nei monografija, išleista tarptautiniu mastu pripažintoje leidykloje, 3,5 karto mažiau nei monografija, išleista kitoje leidykloje, 2,5 karto mažiau už straipsnį (kurio apimtis, pavyzdžiui, gali būti 0,25 autorinio lanko) tarptautiniame žurnale. Apie kokį lituanistikos tarptautiškumo ir nacionalumo balansą galima kalbėti?“.

Nesuprantama ir tai, kad, kaip aiškėja, neturime tarptautiniu mastu pripažintų mokslo leidyklų sąrašo. Arba jis nepaprastai įslaptintas. O žurnalai tarptautiniu mastu pripažinti tampa tik patekę į tam tikras tarptautines bazes („Clarivate Analytics“ ir SCOPUS), kurių tarptautiškumas yra susijęs su publikacijomis anglų kalba. Kad ir kaip žiūrėtume, tokiu atveju sąlyga publikuoti straipsnius anglų kalba tampa būtina, patys Lietuvos mokslininkai turi rašyti angliškai. Lietuvoje leidžiami solidūs moksliniai žurnalai „Acta Linguistica Lithuanica“ ar „Archivum Lithuanicum“ nepriskiriami prie tarptautinių žurnalų, nes neatitinka formalių kriterijų, užmirštant, kad tarptautinis lituanistikos centras yra būtent Lietuvoje, baltistikos – Lietuvoje ir Latvijoje.

Šiandien, kai esame paskelbę besąlygišką Lietuvos mokslo ir studijų tarptautiškumo prioritetą, patys sau turime labai aiškiai atsakyti, kur yra to tarptautiškumo ribos. Kalba kaip žmogaus kūnas – suvaržytas apsunksta ir apmiršta. Jei moksle nebus vartojama lietuvių kalba, neilgai trukus ji taps neįgali jį aptarnauti, nes nebus prisitaikiusi įvardyti naujas sritis, reiškinis – paprasčiausiai niekas nekurs atitinkamų lietuviškų terminų, išnyks tradicija apie mokslą kalbėti ir rašyti lietuviškai. Mokslo problemos persikels į švietimo sritį, į mokyklas, mokyti lietuviškai nebebus įmanoma dėl naujesnės terminijos stokos, galų gale bus pereita prie mokymo nelietuviškai, o tokių paraiškų jau esama ir dabar. Dar viena priežastis, kodėl

Lietuvos mokslo ir studijų pasiekimai privalo būti pristatyti ir prieinami (visa apimtimi) ir Lietuvos visuomenei lietuvių kalba, yra ta, kad būtent Lietuvos visuomenė išlaiko ir finansuoja Lietuvos mokslo infrastruktūrą. Privalu galvoti ir apie tos infrastruktūros ateitį. Taigi kurdami kitakalbę mokslinę produkciją ir studijų programas, privalome patys sau atsakyti į klausimą, ar Lietuvoje kuriama kitakalbė mokslinė produkcija nenustumia lietuvių kalbos į mokslo paribius, ar neskatina terminijos atsilikimo?

Tarptautiškumas yra siekis. Lietuviškumas – prioritetas. Turime juos suderinti. Negalima vieno iškelti kito sąskaita.